

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՆԱԽԱԳԱՐԵԱՆ ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ
ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ՄԻՆՁԵՒ
ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ
ԱՆԿՈՒՄԸ

Հեղինակ՝
ԲԻՐՈՇ, ԽԱՉԻԿ ՍԱՄՈՒԷԼՅԱՆ

SECRET

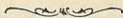

Հ Ա Յ Ժ Ո Ղ Ո Վ Ր Դ Ի Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

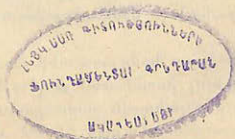
Մ.Ս.Ս. Ա.Ռ.Ա.Ջ.Ի.Ն.

ՀԱՅԳՈՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ ՄԻՆՁԵՒ Ե. ԴԱՐԻ ՍԿԻՋԲԸ

ՆԱԽՆԱԳԱՐԵԱՆ ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՄԻՆՁԵՒ
ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ ԹԱԳԱԽՈՐՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Թողաճուած է ՀՍՍՌ-ի ԼԺԿ-ի կողմից որպէս ձեռնարկ
միջնակարգ դպրոցների համար

1946

ՅՊԱՐԱՆ ՍԱՀԱԿ-ՄԵՍՐՈՊ
Գ. Ա. Հ. Ի. Է.

1
A
83884

Ե Մ Ն Դ Դ Դ Դ Դ Դ Դ Մ Դ Դ Դ Դ Դ Դ Դ

Արտասահմանի հեռ կուլտուրական կապի հայկական
ընկերության վարչության կողմից մասնաւոր
արժօնութեամբ հրատարակուած

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՍՏՐԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՍՏՐԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՍՏՐԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՍՏՐԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՍՏՐԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Ընկ. ընկ. Սալիկի, Կիրովի եւ Ժդանովի 1934 թ. օգոստոսի պատմական դիտողութիւններից յետոյ, ՍՍՌՄ ժողովուրդների պատմութեան ուսումնասիրութիւնը դուրեց բոլորովին նոր հիմքերի վրայ:

Մեր կառավարութիւնը 1936 թ. մարտի 3ին մրցում յայտարարեցին տարական դպրոցների համար ՍՍՌՄ պատմութեան լաւագոյն դասագիրք գրելու: Այդ մրցումը լայն արձագանգ գտաւ Հայկական ՍՍՌ-ում եւս, որտեղ ղեկավար օրկանները յանձնարարեցին Համալիութեան Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հայկական Ֆիլիալի Պատմութեան եւ Նիւթական կուլտուրայի Ինստիտուտին կազմել հայ ժողովրդի պատմութեան դասագիրք՝ միջնակարգ դպրոցների համար: Այդ յանձնարարութիւնն իրականացնելու նպատակով ընտրուած յատուկ յանձնախումբը կազմեց այս ձեռնարկը, որն ընդգրկում է հայ ժողովրդի պատմութիւնը նրա սկզբնաւորումից մինչեւ մեր օրերը: Ձեռնարկը բաղկացած է երկու մասից եւ լոյս է ընծայուած հայերէն եւ ռուսերէն լեզուներով: Առաջին մասն ընդգրկում է մինչեւ ԺԸ. դարի վերջը, իսկ երկրորդը՝ ԺԺ. դարից սկսած մինչեւ մեր օրերը:

Ձեռնարկի առաջին մասը գրել են՝

1. ԲԵՆԻԱՄԻՆ ԶԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ՝ Հայաստանի աշխարհագրական միջավայրը:

2. ԲՐՕՅ. ԽԱԶԻԿ ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆ՝ Նախնադարեան համայնական հասարակութիւնից մինչեւ Արեւկունիների՝ քաղաւորութեան անկումը:

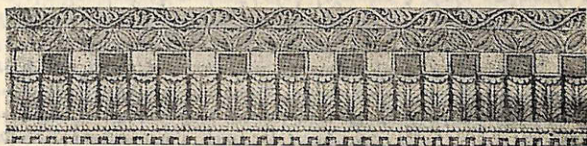
3. ՀԱՄՕ ԶԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ՝ Միջին դարերից մինչեւ ԺԴ. դարի վերջը:

4. ՍԵՐՈՐ ՊՕՂՈՍԵԱՆ՝ Կիլիկիայի հայկական քաղաւորութիւնից մինչեւ ԺԸ. դարի վերջը:

Պատմութեան եւ Նիւթական կուլտուրայի Ինստիտուտի գիտական խորհուրդն իր մի շարք նիստերում քննել է ձեռնարկը եւ մտքեղ անհրաժեշտ ուղղումներ ու փոփոխութիւններ: Այնուհետեւ, ընդհանուր խմբագրութիւնը կատարել է ԱրմՅանի Նախագահութեան ընտրած յատուկ յանձնաժողովը:

Հարկաւ, ձեռնարկն զերծ չի լինի թերութիւններից, ուսի բոլոր դիտողութիւնները, որոնք կ'արուեն այդ առթիւ, սիրով կ'ընդունուեն եւ նկատի կ'առնուեն հետագայ հրատարակութիւնների ժամանակ:

Ծ. Հ. Հրատարակութեան դժուարութեան պատճառով, հարկադրուեցանք գրքին առաջին մասը երեք անգամ հասորներով լոյս ընծայել: Առաջին գրքով խը՝ Հայաստանի աշխարհագրական միջավայրը, զանց առիճք. որով՝ ներկայ առաջին հասորը Բրոյ. Խաչիկ Սամուէլեանի ուսումնասիրած բաժինն է՝ նախնադարեան համայնական հասարակութիւնից մինչեւ Արեւկունիների քաղաւորութեան անկումը:

Հ Ի Ն Շ Ր Զ Ա Ն

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ

ՆԱԽՆԱԴԱՐԵԱՆ ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Նախնադարեան
համայնական
հասարակութեան
զարգացման
շրջանները

Հնագիտական հետազոտութիւնները ցոյց են տալիս, որ մեզնից դեռ տասնեակ հազարաւոր տարիներ առաջ Հայկական բարձրովանդակում եւս ապրել է նախնադարեան մարդը, կանգնած լինելով մարդկային հասարակութեան զարգացման ամենացածր աստիճանի վրայ, նախնադարեան մարդը, բնականաբար, չէր կարող թողնել պատմական գրաւոր տեղեկութիւններ, ուստի նրա մասին գաղափար կազմելու համար պէտք է դիմել նիւթական կուլտուրայի այն մնացորդներին, որոնք յայտարարում են հնագիտական պեղումների ժամանակ: Նի թական կուլտուրայի այդ մնացորդների ուսումնասիրութիւնների և մարդկութեան զարգացման ցածր աստիճանի վրայ կանգնած ցեղերի կենցաղի դիտողութիւնների հիման վրայ, պատմական գիտութիւնը կարողացել է մօտաւորապէս ուրուագծել նախնադարեան մարդու տասնեակ հազարամեակների զարգացման ուղին:

Աշխատանքի բարերար ազդեցութեան շնորհիւ նախամարդը կապկի վիճակից անցել է մարդու վիճակին և ապա աշխատանքի գործիքներ պատրաստելու և կիրառելու միջոցով՝ հասել քաղաքակրթութեան աստիճանին: Գործիքներ պատրաստելը և նրանց կիրառումը վճռական նշանակութիւն են ունեցել նախնադարեան մարդու զարգացման համար, լայն հարաւորութիւն տալով նրան տիրապետելու բնութեան բարիքներին և ուժերին:

Հնագոյն գործիքները, որ պատրաստել և գործ է ածել զարգացման ցածր աստիճանի վրայ կանգնած մարդը, գլխաւորապէս քարից են եղել: Հարեւր հազարաւոր տարիների ընթացքում քարը (փայտի և ոսկրի հետ)

որպէս հիմնական նիւթ է ծառայել գործիքներ և զէնքեր պատրաստելու համար: Երկրագունտի տարբեր մասերում հնագիտական պեղումների միջոցով երեւան են բերուել այդ քարէ գործիքների բազմաթիւ ու բազմատեսակ մնացորդներ, որոնք իրարից տարբերուում են ոչ միայն ձևով, այլև կատարելութեան աստիճանով: Քարէ այդ գործիքների ուսումնասիրութեան հիման վրայ էլ գիտնականները նախնադարեան մարդու անցած կեանքի այդ շրջանն անուանում են քարէ դար, բաժանելով այն երկու հիմնական էտապների՝ պալեոլիթի դար (յուշարէն, նշանակում է հին քարէ դար) և ճեոլիթի դար (նոր քարէ դար):

Պալեոլիթի գործիքները կամ ուղղակի ընտրուած են բնականից, որպէս իրենց ձևով և կարծրութեամբ գործածութեան համար աւելի յարմար, կամ թէ ինքը՝ մարդը քարի կտորները ջարդելու և որոշ չափով յղկելու միջոցով նրանց տուել է գործածութեան համապատասխան ձև: Նեոլիթի շրջանի գործիքները լաւ յղկուած ու ձևաւորուած են մարդու ձեռքով և աւելի լաւ յարմարեցուած գործածութեան համար:

Երբ նախնադարեան մարդը ձեռք է բերում մետաղներ մշակելու արուեստը և սկսում է մետաղից գործիքներ պատրաստել, ապա քարին փոխարինում է պրոնզը, որն ստացւում է դիւրութեամբ հալող երկու մետաղների՝ պղնձի և անագի խառնուրդից: Երկար դարերից յետոյ պըրոնզին փոխարինում է երկաթը, որը թէեւ աւելի դժուարութեամբ էր մշակւում, բայց աւելի դիմացկուն է և, բացի այդ, բնութեան մէջ աւելի մեծ քանակութեամբ ու աւելի շատ վայրերում է տարածուած: Պըրոնզէ և երկաթէ գործիքների գործածութեան այդ շրջանները գիտնականներն անուանում են պրոնզէ դար և երկաթէ դար:

Այսպիսով, նախնադարեան շրջանն «ստորաբաժանուելով ըստ գործիքների և զէնքերի նիւթիցէնի՝ արճւում է քարէ դարի, պրոնզէ դարի և երկաթէ դարի»:

Նախնադարեան հասարակութեան աշխատանքի գործիքների տեխնիկայի զարգացման այս աստիճաններից իւրաքանչիւրին համապատասխանում են որոշ արտադրական և սոցիալական յարաբերութիւններ:

Քարէ դարի առաջին շրջանը կոչւում է պալեոլիթ:

Պալեոլիթ

Վաղ պալեոլիթի շրջանում մարդը դեռևս գտնւում էր ամենացածր աստիճանի վրայ և իր կենցաղով քիչ էր տարբերւում կապիից: Նա դեռևս մեծ մասամբ ապրում էր ծառերի վրայ, այրերում, քարանձաւներում, որով պաշտպանւում էր գիշատիչ կենդանիներից: Նա սնւում էր իր հաւաքած պտուղներով, արմատիքով, հում մսով: Սնունդ հայթայթելու և զազանների դէմ պայքարելու համար գործ էր անում կոպիտ ու անտաշ քարի կտորներ և փայտէ մահակ:

Վայրենութեան այս աստիճանում մարդիկ ապրում էին խուճրբով կամ, ինչպէս ընդունուած է սասել, նախնադարեան հօտերով, հորդանքով: Իրար հետ խօսում էին ոչ թէ լեզուով, այլ գլխաւորապէս ձեռքի շարժումներով:

բով, Այս շրջանը, այսպէս ստաժ, մարդկային ցեղի մանկութեան շրջանն է:

Անցնում են հարիւր հազարաւոր տարիներ, և պալեոլիթի վերջին շրջանում (վերին պալեոլիթ) մարդն արդէն սովորում է կրակ ստանալը, որը մեծ յեղաշրջում է առաջ բերում նրա կեանքում: Կրակի գործածութիւնը հնարաւորութիւն է տալիս սնունդի նոր միջոցներ ձեռք բերել և բազմազանութիւն մտցնել նրա մէջ: Սրանով մարդիկ աւելի էին անկախութիւն ձեռք բերում կլիմայի ու տեղի նկատմամբ և կարող էին ապրել աւելի լայն տարածութիւնների վրայ:

Հետզհետէ մարդիկ ստեղծում են գործիքների զանազան տեսակներ: Հանդէս են գալիս քարէ մուրճը, քարէ կացինը. որպէս որսի գործիք. քարէ քերիչը՝ որսը մորթեցերծ անելու համար, և այլն: Գործիքների այս բարդացման և աշխատանքի նոր տեսակների երեւան գալու հետեւանքով աշխատանքի բաժանում է առաջանում կանանց և տղամարդկանց միջեւ. տղամարդիկ արդէն խումբով գնում են խոշոր կենդանիների որսի, իսկ կանայք մնում են արմատիք հաւաքելու և երախտներին խնամելու: Թափառական կեանքին աստիճանաբար փոխարինում են տեւական բնակատեղիները, գլխաւորապէս քարայրները: Արենակցօրէն իրար հետ կապուած մարդկանց խումբի կենտրոնական դէմքն այս շրջանում հետզհետէ դառնում է մայրը: Գլխաւորապէս կնոջ վրայ է ընկնում կերակուր գտնելու հոգան ու պարտականութիւնը. ձեւաւորուող առմի տրենակցութիւնը որոշւում է նրա գծով:

Վերին պոլեոլիթում հանդէս են գալիս յօդաբաժան լեզուն, հաւատալիքի պատկերացումը և կերպարուեստի սաղմերը:

Գիտնականները պալեոլիթի շրջանի տեւողութիւնը հասցնում են մինչեւ կէս միլիոն տարի:

Պալեոլիթեան մարդու բնակատեղիներ յայտարերուել են նաեւ Անդրկովկասի մի շարք վայրերում՝ Աբխազիայում, Քուլթայիսի շրջանում և այլն:

Հայաստանի սահմաններում պատահականօրէն գտնուել են հին քարեդարեան մի քանի հետքեր, որոնք, Հայաստանի հարեւան Վրաստանում գտնուած իրերի հետ միասին, հիմք են տալիս ենթադրելու, որ Հայկական բարձրավանդակում նոյնպէս ապրել է վերին պալեոլիթի շրջանի մարդը:

Պալեոլիթի գործիքներ՝ գտնուած Արզնիի մօտ (Հայաստանի Պետական Պատմական թանգարան):

Նեոլիթ

Քարեդարեան այս երկրորդ շրջանում զգալի առաջդիմութիւն ենք տեսնում նախնադարեան մարդու կենցաղում: Պալեոլիթի կոպիտ ու անհամեմատ նախնական գործիքներին

սկսում են փոխարինել կայծքարից, օբսիդիանից և ոսկրից պատրաստուող, աւելի կատարելագործուած՝ գեղեցիկ ու նուրբ յղկուած, բաղմատեալ գործիքներ ու զէնքեր։ Քարէ կացիններն արդէն յարմարեցւում են փայտէ կամ ոսկրէ կոթին։ Հազարամեակների ընթացքում իր գոյութեան համար մղած կռուի փորձով մարդը հնարում է նաեւ նեան ու տէգը, օբսիդիանի կամ կայծքարի սլաքով՝ հեռուից հարուածելու համար։ Բաւական սուր քարէ կացինի միջոցով հնարուող է լինում նոյնիսկ հաստ ծառեր կտրել և փորելով ու տաշելով՝ նաւակներ պատրաստել։ Արդէն համեմատաբար զարգացած որսորդութեան հետ միասին, կնոջ օնքերով հանդէս է գալիս մարկեղային (ձեռքի բրնձով) երկրագործութիւնը՝ ցանաւում է ցորեն, գարի և այլ հացահատիկներ։ Վայրի կենդանիներից առաջինն անգամ ընտանեցւում են շուներ, այծն ու ոչխարը, խոզը, ապա կովը և այլն, ու հիմք է դրւում անասնապահութեանը։ Հետզհետէ լուծւում է կենսամթերքներով ապահովուելու հարցը, փոխւում են ապրուստի և կենակցութեան ձեւերը. կռուեցւում են մշտական բնակավայրեր, հիմնադրւում են փոքրիկ գիւղեր։ Հանդէս է գալիս նոյնիսկ միջտոհմային, հաւաքական փոխանակութիւն՝ իր ամենապայգ ձեւով։ Այս շրջանում էլ սկսում է զարգանալ կառագործութիւնը՝ կենցաղային զանազան տեսակի, նոյնիսկ նախշերով, մամաններ պատրաստելը։ Կառագործութիւնը եւս նախամարդու կարեւորագոյն նուաճումներից մէկն էր։

Նեոլիթի շրջանում արդէն առաջ է գալիս մայրիշխանական կամ մատրիարխատական-ցոնմային հասարակութեան լիակատար ձեւակերպումը։ Կինը՝ մայրը հանդիսանում է տոհմի կենտրոնական դէմքը։ Նա ոչ միայն խնամում է երախտներին, այլեւ հսկում է օջախի կրակին, հաւաքում արմատիքներ, պտուղներ, ցանում և մթերում է հացահատիկների պաշար, հսկում ընտանի կենդանիներին։ Որսորդութիւնը կապուած էր պատահական յաջողութեան հետ, և աղամարդիկ մեծ մասամբ ապրում էին կնոջ վաստակի հաշուին։ Արեւակցութիւնը որոշուելով կնոջ գծով, տոհմի սովորոյթի համաձայն, ողջիկները մնում էին մայրական տոհմում, իսկ աղաները կապւում էին օտար տոհմի աղջիկների հետ և մտնում նրանց տոհմի մէջ։ Սակայն հաստատուն նստակեաց կեանքի անցնելու և արօրային երկրագործութեան ու մանուտնդ անասնապահութեան զարգացման հետեւանքով, նեոլիթի վերջում արդէն, մայրիշխանութիւնն աստիճանաբար սկսում է վերանալ և իր տեղը զիջել հայրիշխանական տոհմատիրութեանը։

Պալեոլիթի վերջին շրջանի նախնական պարզ հաւատալիքներն այստեղ զարգանում և վեր են ուժեղւում կրօնական որոշ հասկացողութիւնների՝ մարդկային «նոգիների» պաշտամունքի և այլ ոգիների հաւատի։ Մեռելներին այրում կամ, աւելի չուտ, սկսում են թաղել բաղմազան ձեւի դամբարաններում։ Երկրի մէջն ունենում է իր յատուկ գերեզմանատունը։ Պալեոլիթի և նեոլիթի շրջանում դեռեւս չկար հասարակութեան շերտաւորում, մասնաւոր սեփականութիւն, ուստի և չահագործում, սիրում էին

Արարատեան դաշտում (Լիւմաւիր, Վաղարշապատ, Կոտայք եւայլն), զանազան ժամանակներում յայտարարուել են քարից և օբսիդիանից շինուած նեոլիթեան գործիքներ — գէնքեր, դանակներ, կացիններ, մուրճեր, սանդեր, աղօրիքներ, քարէ սղոցներ, ոսկրէ մախաթներ, հերուններ եւայլն։ Նեոլիթեան դարի աւելի հարուստ իրեր են ստացուել Կոտայքի Էլար գիւղի, Սեւանայ լճի ափերի և Արագածի փէշերի պեղումներից։ Այդ իրերի մեծ մասը կարելի է տեսնել Հայաստանի Պետական Պատմական թանգարանում։ Հարուստ է նաեւ նեոլիթեան կերամիկան։ Զեռագործ ամանների հետ հանգիպում են նաեւ բրուտի դրդի վրայ պատրաստած ամաններ՝ երկրաչափական զարդաքանդակներով։ Գտնուել է նաեւ մի քանի թեչիի գլուխ՝ կաւից և ոսկրից։

Գունազարդ կաւէ ամաններ՝ Կարմիր վանքի նեոլիթեան բնակատեղիից (Հայաստանի Պետ. Պատմ. թանգարան)։

են գալիս նաեւ ընտանի անասունների՝ ոչխարի, այծի, կովի, ինչպէս նաեւ շան ոսկորներ և ցորենի ու գարու մնացորդներ։

Պրոնգէ դար

Նեոլիթով վերջանում է մարդկային կեանքում քարէ դարը և սկսւում է մետաղների դարաշրջանը, որից առաջինը պրոնգէ դարն է։ Գիտութեան մէջ, կուլտուրայի առաջին օջախներում, պրոնգէ դարի սկիզբը համարւում է չորրորդից—հինգերորդ հազարամեակը (մեր թ. ա.) և շարունակւում է մինչեւ երկրորդ հազարամեակը։

Նախամարդուն ծանօթ առաջին մետաղներից էին ոսկին և պղինձը։ Բնածին ոսկին, բացի այն, որ շատ սակաւ էր, իր փխրունութեան պատճառով չէր կարող պիտանի լինել գործիքների համար։ Գտնելով պղնձի ձուլման գաղտնիքը, նախնադարեան մարդն սկսեց մետաղէ առաջին գործիքները պատրաստել պղնձից։ Սակայն պղինձն իր դիւրամաշ և փափուկ լինելու պատճառով չկարողացաւ լրիւ փոխարինել քարին, և նրա օգտագործման ժամանակը երկար չտեւեց։

Ուռուցիկ զարդանկարներով կաւէ ամաններ՝ Շենգավիթի եւ այլ նեոլիթեան բնակատեղիից (Հայաստանի Պետ. Պատմ. թանգարան)։

Հետադարձ մարդը կարողացաւ պղինձը խառնել անագ մետաղի հետ (3—10 % կամ քիչ աւելի) և ստանալ մի նոր, համեմատաբար կարծր նիւթ — անագապղինձ, որ կոչւում է նաեւ պրոնը: Այս մետաղից մարդը պատրաստում է բազմառեսակ և բարձրորակ գործիքներ, զէնքեր ու զարդեր: Մետաղէ այդ գործիքներն ու զէնքերը ոչ միայն մարդուն աւելի անկախ դարձրին բնութեան ուժերից, այլև մեծ փոփոխութիւններ առաջացրին մարդկային ներքին յարաբերութիւնների մէջ, տրտադրական յարաբերութիւնների մէջ:

Պրոնզէ դարի սկզբնական շրջանից մայրիշխանական տոհմը վերջնականապէս տեղի է տալիս հայրիշխանական տոհմին: Նոր, աւելի ուժեղ զարգացում ապրող անասնապահութիւնն ու երկրագործութիւնը բաժանւում են իրարից, և մարդկային հասարակութեան մէջ տեղի է ունենում ճաշխատանքի առաջին խոշոր հասարակական բաժանումը:

Պրոնզէ դարում ուժեղ կերպով զարգանում են աւելի հին արհեստները, ինչպէս օրինակ՝ կաւագործութիւնը— գերազանցօրէն բրուտի դրզի (անիւի) վրայ — մանածագործութիւնը, և առաջ են գալիս մետաղի արտադրութեան հետ կապուած նոր արհեստներ՝ դարբնութիւն, զինագործութիւն և այլն: Զարգանում է նաեւ փայտի ու կաշիի մշակման գործը: Մասնագիտացած արհեստը բաժնւում է երկրագործութիւնից և առաջանում է աշխատանքի երկրորդ խոշոր բաժանումը:

Պրոնզէ դարում առաջ է գալիս նաեւ տնիւային փոխադրական միջոցը, եզների ուժով շարժուող սայլի կողքին (որից գտնուել է Նոր-Բայազիտում) հանդէս է գալիս ձի լծած երկանիւ ռազմակառքը: Զարգանում է փոխանակութիւնը: Շատ հեռուոր երկրներ իրար հետ կապում են լայն առեւտրական յարաբերութիւններով: Պրոնզէ դարում (չառ վայրերում նրա վերջին շրջանում) սկսում է քայքայուել նախնադարեան համայնական հասարակակարգը և սկիզբ է դրւում դասակարգային հասարակութեան:

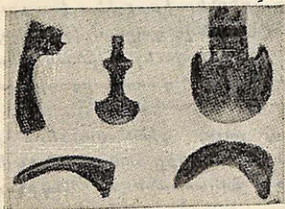
Սովետական ու եւրոպական համարեայ բոլոր գիտնականները հին աշխարհում մետաղների մշակման առաջին հայրենիքը համարում են Առաջաւոր Ասիան, մանաւանդ Փոքր Ասիան, Հայաստանն ու Անդրկովկասը:

Մեզինց մօտ 4000 տարի առաջ Հայաստանում տոհմային կեանքով ապրող զանազան ցեղեր իրենց առօրեայ կեանքում սկսում են գործադրել պրոնզէ գործիքներ ու զէնքեր:

Պատմական յուշարձաններով հարուստ Հայաստանում կատարուած սակաւաթիւ պեղումներից պարզուել է, որ մեր երկրում բնակուած ցեղերը մի ժամանակ գործ են ածել նոյնիսկ մաքուր պղինձ, երբ դեռ ծանօթ չեն եղել պրոնզ ստանալու արուեստին: Այդ փաստը, ինչպէս նաեւ հարուստ պղնձահանքերը վկայում են պրոնզէ դարի հնութիւնը և զարգացումը Հայաստանում:

Արաքսի ափին, Հին-Նախիջևանի մօտ գտնուող Կարմիր վանքի

չորջր կատարուած պեղումներ ընթացքում բացուել են հնագոյն տիպի դամբարաններ՝ կարմիր գունազարդ կիրամիկայով, որոնց մէջ բոլոր զէնքերը՝ դաշոյն, դանակ, նիզակ ևայլն, զուտ պղնձից են և իրենց պարզ ձեւով շատ նման են նեոլիթեան զէնքերին: Զուտ պղնձէ զէնքեր և իրեր յայտարարուել են նաեւ Լոռու (Ախթալա) պեղումներից և Լենինականում: Ինչ վերաբերում է պրոնզէ իրերին, ապա Հայաստանում չկայ մի չրջան, որտեղ մեծ քանակութեամբ չգտնուեն զրանցից: Առայժմ, մանաւանդ շատ յայտնի են Լոռու, Կիրովականի, Դիլիջանի, Նոր-Բայազետի և Զանգեզուրի երեք չրջանները. ինչպէս նաեւ Շիրակի ու Արարատեան դաշտերը: Հայաստանում գտնուած բազմաթիւ և բազմատեսակ պրոնզէ իրերի մէջ կան կոցիներ, սրեր, դանակներ, նիզակի ծայրեր, գուրդեր, մանգաղներ, եղաններ, սանձեր, տնային մանր գործիքներ՝ ասեղ, հերուն ևայլն: Հարուստ են զարդարանքները, որոնց մէջ յայտնի են Հայաստանի պրոնզէ լայն և զարդարած գծերները, վարսակալները անթիւ ապուրանջանները, մանեակները, մատանիները, կոճակները, պանդուկները, մետաղեղները, չլթաները ևայլն: Հայաստանի պրոնզեդարեան կուլտուրայում զարդերի մէջ կան գեղեցիկ մշակուած նաեւ ոսկուց, արծաթից, սուրմայից պատրաստուած զարդարանքներ և մանր իրեր: Ուրարտացիներից մնացել են աւելի շատ բարձրորակ պրոնզէ իրեր՝ վահաններ, արձանիկներ, ամաններ, զէնքեր ևայլն: Ամենաուշագրաւ հնագիտական իրերից պէտք է համարել այն կաղապարները, որոնք գտնուել են վերջին տարիների ընթացքում: Լենինականում և Երեւանի չրջակայքում (Կար-

Պրոնզէ կոցիներ եւ մանգաղներ՝ Հայաստանի հնագոյն դամբարաններից (Հայաստանի Պետ. Պատմ. թանգարան):

բարական և հաթթական պետութիւններում պրոնզէ կուլտուրայի զարգացումը հասած է եղել բարձր աստիճանի: Պրոնզէ առեւտուրը Եգիպտոսի, Միջագետքի և այլ երկրների հետ՝ շատ զարգացած էր և նոյնիսկ այդ առեւտրի մենաշնորհը գտնուել է պետութեան թագաւորների ձեռքին: Մետաղի կուլտուրայով և առեւտրով շատ յայտնի է եղել պատմա-

միր-բլուր, Մուխանթ-թափա) գտնուել են ճիշդ այն պրոնզէ կոցիների կաղապարներից, որոնց տեսակը շատ տարածուած է եղել Հայկական բարձրավանդակում և հարեւան երկրներում: Գտնուել է նաեւ զարդարանքներ ձուլելու կաղապար՝ Լենինականի մաի կոմբինատի վայրում գտնուած կոցնի կաղապարը դուրս է եկել հրնադարեան ձուլարան - արհեստանոցի մօտ:

Մեզնից չորս հաղար և աւելի տարի առաջ Արեւմտեան Հայաստանի սահմաններում կազմակերպուած սու-

կան Հայաստանի Աղձնիկը, որն այն ժամանակ էլ կոչուել է Ալշէի երկիր կամ Ալզինինի:

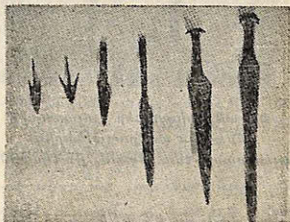
Երկաթե դար Նախնադարեան հասարակութեան անցած երրորդ և վերջին խոշոր շրջանը սկսւում է երկաթ-մետաղի գործածութիւնից: Գիտնականներն այդ շրջանը, նոյնպէս պայմանական ձեւով, անուանում են նոր մետաղի կամ երկաթէ դար, որը յաջորդում է պրոնզէ դարին: Հայկական բարձրաշէնացիները անցել են այդ շրջանները և նոյնիսկ հանդիսացել են մետաղների մշակման առաջին պիոներները:

Երկաթն էլ, պղնձի նման, շատ վաղուց ծանօթ է եղել մարդուն և սառը վիճակում մշակուել է զարդերի համար՝ դեռեւս երրորդ հազարամեակում (մեր թ. ա.), ինչպէս այդ-ցոյց են տուել Եգիպտոսի պեղումները: Սակայն իսկական երկաթէ դարն սկսւում է Փոքր Ասիայում, Միջագետքում, Հայկական բարձրաշէնացիներում և Հարաւային Կովկասում (Ադրբեջան, Վրաստան) երկրորդ հազարամեակում (մեր թ. ա.), կամ մեզնից մօտաւորապէս 3500 և աւելի տարի առաջ:

Հետաքրքրական է, որ պատմական Հայաստանի հարաւ-արեւմտեան մասում ուժեղացած Միտանիի թագաւոր Տուշրատան, ԺԴ. դարի 80-ական թուականներին (մեր թ. ա.) Եգիպտոսի փարաւոն Ամենխոտեպ Գ-ին (որն իր փեսան էր) նամակով յայտնում է, թէ իր ուղարկած նուէրների մէջ կան նաեւ երկաթէ դաշոյններ: Դրանից մէկ ու կէս դար յետոյ հաթերի վերջին թագաւորներից մէկը գրում է Եգիպտոսի փարաւոնին, թէ ինքը ցաւում է, որ չի կարողացել իր բարեկամի խնդիրը կատարել, այն է՝ մաքուր երկաթ ուղարկել նրան:

Ուրարտացիները, որոնք Թ. դարից սկսած բուն պատմական Հայաստանի հողամասում պետականօրէն կազմակերպուած, կուլտուրական և ռազմական մի հզօր ուժ էին ներկայացնում, երկաթի արդիւնագործութիւնը հասցրին իր ժամանակին չգերազանցուած աստիճանի:

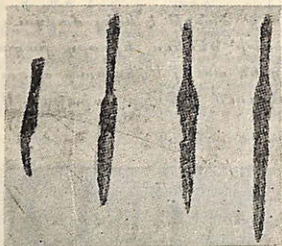
Սովետական Հայաստանի հողամասում բնակուած նախաուրարտական ցեղերի թողած նիւթական կուլտուրայի մնացորդներից (բերդեր, դամբարաններ և այլն) երեւում է, որ նրանք մինչեւ ուրարտացիների նուաճումը, այսինքն՝ մեզնից 2700 և աւելի տարի առաջ, ունեցել են երկաթ-մետաղի մշակման կուլտուրան: Սակայն դեռեւս պրոնզէ գործիք-

Պրոնզէ դաշոյններ, նիզակնիր եւ նետեր՝ Հայաստանի հնագոյն դամբարաններից (Հայաստանի Պետ. Պատմ. թանգարան):

ներն ու զէնքերը կիսով չափ պահպանում էին իրենց դերը, որ նշանակում է, թէ այդ ցեղերն ապրում էին պրոնզէ դարից երկաթէ դարին անցնելու երկարատեւ շրջանը: Հայաստանում մինչեւ այժմ պեղուած դամբարաններից շատերը պատկանում են այդ կուլտուրային:

Կարծր երկաթ-մետաղի կատարած յեղաշրջումը մեծ եղաւ մարդկության հասարակութեան կեանքում: Երկաթէ գործիքներն ու զէնքերը նոր թափ հաղորդեցին անտեսութեան բոլոր ճիւղերի ուեյի ուժեղ զարգացմանը և յաւելեալ արդիւնքների կուտակման գործին: Եզնների ուժով

Երկաթէ նիզակների Հայաստանի
ճնագոյն դամբարաններից
(Հայաստանի Պետ. Պատմ. թանգարան):

գործող թեկուզ պարզ արօրն իր երկաթէ խոփով մի ամբողջ յեղաշրջում առաջ բերեց երկրագործութեան մէջ: Վանի ուրարտական բերդի պեղման ժամանակ յայտարարուել է թիականըման մի խոփ, որը պատկանում է է. դարին (մեր թ. ու.): Պակաս նշանակութիւն չունեցան նաեւ երկաթէ այլ գործիքներն ու զէնքերը (կային, բըրիչ, բահ, աէգ, նիզակ, թուր և այլն), որոնք հեշտացնում էին մարդու գիւղատնտեսական և շինարարական աշխատանքները, ինչպէս նաեւ որսորդութիւնն ու ինքնապաշտպանութիւնը:

Հայաստանում պեղած դամբարաններից դուրս են եկել երկաթէ դանակներ, մանգաղներ, դայոյններ (երբեմն պրոնզէ պատեանով), նիզակներ, որոնց մէջ հանդիպում ենք երկաթէ լաւ մշակուած սուսեր-թրեր, որոնք ունեն 60—70 սանթիմէթր և ուեյի երկարութիւն, ուստի համարւում են ձիաուրի մարտական զէնք (գտնուած են Լոռւում, Նոր-Բայազիտում և այլ վայրերում), ապա շատ քիչ մոլորճեր և բազմաթիւ երկրորդական այլ իրեր ու զէնքեր:

Նախնադարեան
համայնական
հասարակութեան
հայրապետը

Նախնադարեան համայնական հասարակութեան քայքայումն սկսւում է պրոնզէ դարից երկաթէ դարին անցնելու ժամանակաշրջանում, որոշ վայրերում է՛լ ուեյի ուշ, իսկ Առաջաւոր Ասիայի մի շարք երկրներում (Միջագետք, Սիրիա, Արեւմտեան Հայաստան, Իրանական սարահարթ), ինչպէս նաեւ Եգիպտոսում այդ կազմուածքի քայքայումն աւարտուեց նոյնիսկ պրոնզէ դարի առաջին շրջանում: Բացի Եւրոպայից՝ միւս չորս մայր ցամաքներում այժմ էլ կան բազմաթիւ ցեղեր, որոնք դեռեւս արտադրական յարաբերութիւնների այս տիպն են ապրում:

Անասնապահութեան, մետաղի մշակման և սրանց հիման վրայ երկ-

րագործութեան աւելի զարգացումը, ինչպէս նաեւ արհեստների ու փոխանակութեան զարգացումը մեծ փոփոխութիւններ պատճառեց նախնադարեան հասարակութեան արտադրական յարաբերութիւնների մէջ։ Արդէն տեղի էր ունեցել աշխատանքի առաջին խոշոր բաժանումը, այսինքն՝ անասնապահութեան բաժանումը երկրագործութիւնից։ Մետաղեայ կատարելագործութեամբ գործիքներն ու ղէնքերը հնարաւորութիւն էին ըստեղծում անհատական գործունէութեան, անհատական արտադրութեան համար, որը հնարաւոր չէր քարէ գործիքներով։ Անհատական գործունէութեամբ ստացուած արդիւնքն էլ նպաստում էր անհատական իւրացման՝ սպառման ձեւի առաջացմանը։ Արտադրողական ուժերի զարգացման այս աստիճանին այլեւս չէին կարող համապատասխանել նախկին արտադրական յարաբերութիւնները։

Հայրիշխանական տոհմի ներսում, նահապետական բազմադուռ գերդաստանի արոհումով առաջացած աւելի փոքր ընտանիքների սեփական տունն իր գիւղական բակով դառնում էր այն բերդը, որտեղից յարձակում էր պատրաստուում համայնական հողատիրութեան վրայ։ Հետեւաբար, գիւղական համայնքի ուժեղ ընտանիքը, ուժեղ ու փորձուած աւագով, ե՛ւ դաշտում, ե՛ւ գիւղում զգալի գերակշռութիւն էր ստանում թոյլ ընտանիքների հանդէպ՝ թէ՛ անտեսական և թէ՛ ղեկավարման ասպարէզում։ Անասունների տոհմային-համայնական սեփականութիւնն աւելի վաղ ու աւելի արագ է փոխանցւում մասնաւոր սեփականութեան և վերածւում մինչև այդ չափանուած հարստութեան ուղիւրի։

Քայքայուող տոհմի մէջ, միաժամանակ սկսուած արհեստների մասնագիտացմամբ, հանդէս են գալիս արհեստով զբաղուող յատուկ ընտանիքներ։ Արհեստաւորներն իրենց արտադրանքը փոխանակում էին թէ՛ գիւղական համայնքի ներսում և թէ՛ դուրսը՝ իրենց անհրաժեշտ արտադրութիւնների հետ։ Այստեղից էլ սկսւում է աշխատանքի «երկրորդ խոշոր հասարակական բաժանումը», այսինքն արհեստագործութեան բաժանումը երկրագործութիւնից։

Նախկին միջտոհմային պատահական և պարզ փոխանակութիւնը, մասնաւոր պրոնդէ դարւում, վեր է ածւում սիսդեմադիկ և համատարած երեւոյթի, հետզհետէ ստանալով առեւտրի բնոյթ։ Այս ծաւալուն փոխանակութեան ընթացքում ստեղծւող դժուարութիւններն առաջ են քաշում բոլորին պիտանի և յամար ապրանքներից մէկը, որը կատարում է փողի դեր։ Զոնազան վայրերում իրեւա այդպիսի ապրանք են հանդիսացել եղը, պրոնդէ ապրանքանքները (որոնցից շատ է գտնուել նաեւ Հայաստանում), աղը և այլն։ Այդ դերը հետզհետէ անցնում է ազնիւ մետաղներին։ Առեւտուրն աւելի է ծաւալւում, ընդգրկելով հեռաւոր երկրներ։ «Իսկ երբ համայնքի մէջ երեւան եկաւ աշխատանքի բաժանումը, և սրա անդամներից ամէն մէկն սկսեց անհատաբար պարսպել որեւէ արդիւնքի արտադրութեամբ և այդ ծախել շուկայում, այն ժամանակ

ապրանք արտադրողների այդ նիւթական առանձնացման արտայայտութիւնը եղաւ մասնաւոր սեփականութեան ինստիտուտը»:

Եթէ առաջ կուտակուած գոյքը — հարստութիւնը պատկանում էր տոհմին, ապա այժմ այն, որպէս սեփականութիւն, ժառանգաբար անցնում է հօրից որդիներին: Ընտանիքն սկսում է հակադրուել տոհմին:

Արտադրութեան միջոցների մասնաւոր սեփականութեան առաջացման հետեւանքով ստեղծւում են գոյքային անհաւասարութեան և մարդու կողմից մարդուն շահագործելու նախապայմաններ: Հասարակութիւնը բաժանւում է շահագործող և շահագործուող դասակարգերի: Առաջանում է պետութիւնը:

Այսպիսով, նախնադարեան տոհմային համայնական կարգերն աստիճանաբար տեղի են տալիս իրենց ծոցում ծնունդ առած և զարգացող նոր, արդէն դասակարգային հասարակական կարգերին:

Նախնադարեան համայնական հասարակակարգը անցել են աշխարհի բոլոր ժողովուրդները, բայց ո՛չ միաժամանակ և ո՛չ լիակատար համաչափութեամբ:

Իր տեւականութեամբ մարդկութեան կեանքի այս մեծագոյն շրջանը նախորդել է դասակարգային հասարակութիւններին:

Պատմութեանը յայտնի են արտադրական յարաբերութիւնների հինգ հիմնական տիպեր՝ նախնադարեան-համայնական, ստրկատիրական, ֆէոդալական, կապիտալիստական, սօցիալիստական:

Նախնադարեան-համայնական կարգերում արտադրական յարաբերութիւնների հիմք է հանդիսանում արտադրութեան միջոցների հանրային սեփականութիւնը: Դա հիմնականում համապատասխանում է արտադրողական ուժերի բնոյթին այդ ժամանակաշրջանում: Դարէ գործիքները և յետոյ երեւան եկած ուղեղն ու նետերը բացառում էին բնութեան ուժերի և գիշատիչ կենդանիների դէմ միայնակ պայքարելու հնարաւորութիւնը: Անտառում պտուղներ հաւաքելու, ջրում ձուկ որսալու, որեւէ բնական կառուցելու համար մարդիկ ստիպուած են միասին աշխատել, եթէ նրանք չեն ուզում սովամահութեան, գիշատիչ կենդանիների կամ հարեւան հասարակութիւնների զոհ դառնալ: Ընդհանուր աշխատանքը տանում է դէպի արտադրութեան միջոցների, հաւասարապէս և արտադրութեան արդիւնքների ընդհանուր սեփականութիւն: Այստեղ արտադրութեան միջոցների մասնաւոր սեփականութեան մասին դեռեւս գոյլովար չունեն, եթէ չհաշուենք արտադրութեան մի քանի գործիքների անձնական սեփականութիւնը, — գործիքներ, որոնք դրա հետ մէկտեղ հանդիսանում են գիշատիչ գաղաններից պաշտպանուելու գործիքներ: Այստեղ չկո՛ւյ շահագործում, չկան դասակարգեր»:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՆԱԳՈՅՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐՆ ՈՒ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1. — ՆԱԽԱՌՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Սուբարինքեր

Սեպագիր արձանագրութիւններն ու վերջին տարինե-
րում կատարուած հնագիտական ուսումնասիրութիւն-
ները ցոյց են տալիս, որ մեր թուականութիւնից դեռ
երեք հազարամեակ առաջ Հայկական բարձրաշինարարութեան հանդէս են ե-
կել որոշ պետական կազմ ունեցող մի քանի ժողովուրդներ:

Հնագոյն այդ ժողովուրդներին են պատկանում սուբարինքեր, երրորդ
հազարամեակից սկսած նրանք տարածուած են Հիւսիսային Միջագետքում
և Հայաստանի հարաւային մասերում: Սուբարինքին ունեցել են զարգա-
ցած կուլտուրա: Այդ ժողովուրդի կուլտուրան նման է եղել Հարաւային
Միջագետքում այդ նոյն ժամանակ ապրող սումերական ժողովուրդի կուլ-
տուրային, որը հետագայում դարձաւ բաբելական կուլտուրայի հիմքը:
Սեպագիր արձանագրութիւններից երեւում է, որ սուբարինքեր երրորդ
հազարամեակի վերջերին կազմուած էին բաւական ուժեղ ցեղային միու-
թիւն. նրանք յարատեւ պատերազմների մէջ են եղել տեղացիների և
հեթիթների հետ:

Սուբարինքերի երկրի աշխարհագրական անունը հետագայում պահ-
պանուել է ուրարտական (ժ.— է. դ. դ.) Մուպանի, հին յունական Սոմենա
և հին հայկական Մովսի անուններում:

Միտանի

Մատաւորապէս ժ.Շ. դարի (մեր թ. ա.) սկզբներին
Հիւսիսային Միջագետքում և Հայաստանի հարաւ-ա-
րեւմտեան չրջաններում կազմաւորուած է մի պետու-
թիւն, որը յայտնի է Միտանի անունով: Այս պետութիւնն իրեն է հա-
տուկեցնում սուբարինքերին և իր իշխանութիւնը տարածւած դէպի արեւ-
մուտք, ընդգրկելով Հիւսիսային Ասորիքը (Սիրիան): Միտանին հզօր
պետութիւն էր և, գտնուելով այն ժամանակուայ առեւտրական ճանա-
պարհների հանգույցի վրայ՝ ձգտում էր դէպի Միջերկրական ծովը և շա-
րունակ պատերազմների մէջ էր հարեւան պետութիւնների՝ Բաբելոնի, Ա-
սորեստանի և Փոքր Ասիայի հեթիթական պետութիւնների հետ: Այդ ան-
վերջ պատերազմների ընթացքում Միտանին հետզհետէ թուլանում է:
Ժ.Ե. դարում (մեր թ. ա.) Ասորեստանն ուժեղանալով, մեծ հարուած է
հասցնում Միտանիի պետութեանը և այնուհետեւ վերջինս մօտ երկու դար
իր գոյութիւնը պահպանում է որպէս Ասորեստանի վասալական իշխա-
նութիւն, ներքին սկսելով աշխարհագրական նեղ սահմաններում:

Միտանին ժառանգում է սուբարինների զարգացած կուլտուրան։ Այդ պետությունը միատարր է թնիկական միաւոր չէր, նրա մէջ մանոււմ էին տարբեր ժողովուրդներ։ Միտանիի ժողովուրդների բեկորները հետագայում պահպանուեցին մասիէն անունով ժողովրդի մէջ։

Նաիրիի ժողովուրդներ

Միտանիի անկումից յետոյ Միջագետքում հանդէս է գալիս Ասորեստանը։ Նա պետականորէն կազմաւորուեց Միջագետքի միջին մասում և նուաճողական արշաւանքներ սկսեց դէպի հիւսիս, Հիւսիսից Ասորեստանին սահմանակից էր Հայկական բարձրավանդակը, որի լեռնային ժողովուրդները, ազատուելով Միտանիի տիրապետութիւնից, յարձակումներ էին գործում Ասորեստանի հիւսիսային սահմանների վրայ։ Ահա այդ ժողովուրդները, ասորեստանեան սեպագիր արձանագրութիւնների մէջ, ԺԴ. դարից (մեր թ. ա.) սկսած՝ անուանւում են Նաիրիի ժողովուրդներ։

Ամենահին արձանագրութիւնը Սալմանասար Ա. թագաւորինն է (ԺԴ. դար մեր թ. ա.)։ Այդ արձանագրութեան մէջ Սալմանասար Ա. ը պատմում է Նաիրիի երկրները նուաճելու մասին։ Աւելի հետաքրքրական են Թիգլաթ-Պալասար Ա.ի (ԺԲ. դար մեր թ. ա.) արձանագրութիւնները, որոնցից երեւում է, որ այդ թագաւորը երեք անգամ արշաւել է Նաիրիի վրայ։ Նաիրիները յաճախ յամառ դիմադրութիւն են ցոյց տուել։

Թիգլաթ-Պալասարի արձանագրութիւնների մէջ Նաիրիի երկրների նուաճման մասին ասուած է. «Նաիրիի երկրների 23 թագաւորները ժողովեցին իրենց ռազմական քերն ու զօրքերը և առաջացան պատերազմելու Հզօր զէնքիս սաստկութեամբ նրանց ճնշեցի, նրանց բազմաթիւ զօրքերի մէջ ամպրոպի նման աւերում կատարեցի... Նաեւ Նաիրիի երկրների 60 թագաւորներին, որոնք օգնութեան էին եկել նրանց, իմ նիզակով մինչեւ վերին ծովը (Վանայ լիճը) հետապնդեցի»։

Նաիրին միասնական պետութիւն չէր, ո՛չ էլ միատարր ժողովուրդ։ Նաիրիի երկրներում բնակւում էին բազմաթիւ ցեղային ու տոճական միութիւններ։ Արտաքին նուաճողների կողմից սպառնացող վտանգի դէպքում նրանք միանում և դաշինք էին կապում։ Թիգլաթ-Պալասարի վերոյիշեալ արձանագրութեան համաձայն, նրա դէմ դաշինք էին կազմել Նաիրիի մի շարք ցեղային միութիւններ։

Նաիրիի ժողովուրդների տնտեսութեան գլխաւոր հիմքը կազմում էին երկրագործութիւնն ու անասնապահութիւնը։ Հոսող ջրերով հարուստ և արհեստական ջրանցքներով ոռոգուող հովիտները նպաստում էին երկրագործութեան զարգացմանը։ Լեռնային ջրերն ու սարահարթները, որոնք ամառը ծածկւած էին փարթոմ կանաչով, ճօխ արօտավայրեր էին անասնապահութեան համար։ Նաիրիի երկրներում ապրող ժողովուրդներն զբաղւում էին նաեւ մետաղագործութեամբ ու հանքափորութեամբ։ Երկրագործութեան և անասնապահութեան հետ միասին գոյութիւն ունէր նաեւ արհեստագործութիւն։ Ասորեստանի թագաւորներն իրենց արշա-

ւանքների ժամանակ Նաիրիի երկրներում աւար էին վերցնում մեծ քանակութեամբ պրոնզէ ու պղնձէ իրեր, ինչպէս և բազմաթիւ անասուններ ու երկրագործական մթերքներ:

2. — ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

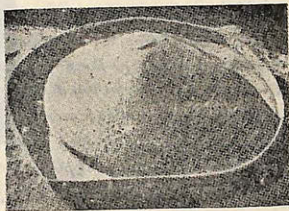
Ուրարտական
պետութեան
կազմաւորումը

Հայկական բարձրավանդակում ժ.— Թ. դարերում (մեր թ. ա.) հանդէս են գալիս ուրարացիները: Սրանց պատմութիւնը մեզ յայտնի դարձաւ ասորեստանեան և, մասնաւոր, հենց այդ ժողովրդի սեպագիր արձանագրութիւններից և այլ հնագիտական յուշարձաններից: Մինչև և այժմ յայտաբերուած է աւելի քան 200 ուրարտական սեպագիր արձանագրութիւն: Ուրարտացիների բնակութեան կենտրոնական վայրը տարածուած էր Վանայ լճի արեւելեան կողմում և կոչւում էր Բիայնա, իսկ մայրաքաղաքը՝ Տուշպա: Բիայնա անունը Վան բառի ուրարտական արտասանութիւնն է. Տուշպան հին հայ պատմութեան մէջ պահպանուել է Տոսպ անունով: Պատմագիտութեան մէջ ընդունուած է այդ ժողովրդի բնակավայրն անունել Ուրարտ:

Ուրարտուի մասին առաջին անգամ յիշատակում է Ասորեստանի Ասսուր-Նասիրբալ թագաւորը (885—860 թ. թ.), որից յետոյ ասորեստանեան արձանագրութիւններում յաճախ կրկնւում է այդ անունը: Ասորեստանեան արձանագրութիւններից երեւում է, որ ուրարտական պետութիւնը կազմակերպուել է Թ. դարի սկզբներին (մեր թ. ա.):

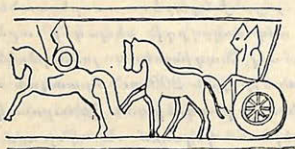
Ուրարտական ժողովուրդը Նաիրիի բազմաթիւ ժողովուրդներից մէկն էր: Դասակարգային տրոհումը նրա մէջ հասնում էր աւելի բարձր աստիճանի. տնտեսապէս ու քաղաքականապէս ուժեղանալով, նա սկսում է գերաշխուղ դեր խաղալ ու իր ազդեցութիւնը տարածել Նաիրիի միւս ժողովուրդների վրայ: Ուրարտացիները, յենուելով իրենց ուժի վրայ, հպատակեցնում են մի շարք նաիրեան մասն իշխանութիւններ և կազմում են իրենց պետութիւնը՝ Արամէի գլխաւորութեամբ, Թ.—Ը. դարերում (մեր թ. ա.) այդ պետութիւնը նշանաւոր դեր է խաղում Հայկական բարձրավանդակի պատմութեան մէջ:

Սկսած 850 թ. (մեր թ. ա.)՝ մօտ 300 տարի կատաղի պայքար տեղի ունէր ուրարտական ու ասորեստանեան պետութիւնների միջեւ. տեղի ունեցան անվերջ պատերազմներ, աւերումներ, աւարտուածներ ու

Պրոնզէ վահան՝ Կարմիր-բլուրի
ուրարտական ամրոցից
(Հայաստանի Պետ. Պատմ. թանգարան):

գերեվարումներ։ Այս պատերազմների ընթացքում փոփոխակի յաջողութիւններ էին ունենում երկու հակառակորդ կողմերը։ Ուրարտական թագաւորները ժ.Ա. դարի վերջից սկսած մինչեւ Բ. դարի երկրորդ կէսը, մօտ 70 տարի, չափազանց նեղեցին Ասորեստանին, գրաւելով նրա մի շարք հիւսիսային մարզեր։ Այդ կռիւներում նշանաւոր դեր խաղացին Մենուա (810-778 թ. թ.), Արգիշտի Ա. (780-755 թ. թ.) և նրա որդի Սարգուր Բ. (755-730 թ. թ.) թագաւորները։

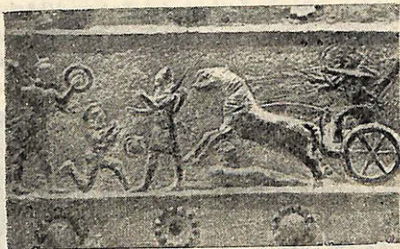

Ուրարտական հեծեալ և ռազմական ք. Կարմիր-լուրում գտնուած պրոնզե կապարճի վրայից (Հայաստանի Պետ. Պատմ. թանգարան)։

էր էրիանի շրջանում ապրող բնակչութիւնը, որ տարածուած էր այժմեան Երեւանի շրջակայքում։ Հաւանաբար այդ անունից էլ առաջացել է Երեւան քաղաքի անունը։

Ուրարտական պետութեան սահմանները, նրա հզօրութեան շրջանում, տարածւում էին հիւսիսից՝ մինչեւ Չլդըր լիճը (Վանանդի հիւսիսում), հարաւից՝ Տաւրոսի լեռները, արեւելքից՝ Սեւանայ և Ուրմիոյ լճերը և արեւմուտքից՝ Եփրատ գետը։

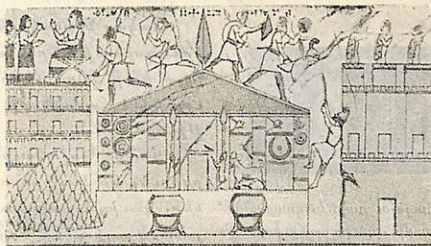
Պատերազմների ընթացքում տեղի էին ունենում ահագին աւարառուներ ու գերեվարումներ. հսկայական հարստութիւններ էին կուտակւում ուրարտական թագաւորների ու ռազմիկների ձեռքում։ Սրան պէտք է աւելացնել նաեւ պատերազմական տուրքերն ու նուաճուած ժողովուրդների վրայ դրուած ծանր հարկերը։ Արարտեան դաշտը, Շիրակը և Սեւանայ լճի մարզերն ամուր պահելու նպատակով՝ Ուրարտուի թագաւորները կառուցում են մի շարք

Ուրարտացիներն անձնատուր են լինում ասորեստանցիներին. քանդակներ՝ Բալավատի դռների վրայ (Բրիտական թանգարան)։

ամրոց-քաղաքներ: Արարատեան դաշտում կառուցուում է Արգիշիսիսի (հետագայում՝ Արմաւիր) քաղաքը, որը դառնում է նրանց լայնածաւալ պետութեան երկրորդ մայրաքաղաքը:

Սակայն ուրարտական պետութեան այս յաղթական նուաճումներին վերջ է տրւում, երբ Ասորեստանը Թիգլաթ-Պալասար Գ. թագաւորի

Ասորեստանցիները կողոպտում են Մուսասիրի ուրարտական տաճարը. Բաւաւաթի դռների քանդակներից (Բրիտանական թանգարան):

(745—728 թ. թ.) ժամանակ վերստին ուժեղանում է: Հզօրացած Ասորեստանը մի շարք յաղթական պատերազմներով ուրարտացիներից ետ է նուաճում իր կորցրած մարդերը և հետագայ կատաղի յարձակումներով ու ուեւրումներով չափազանց թուլացնում նրան:

**Ուրարտական
հասարակութեան
գրադմանքը**

Ուրարտական հասարակութեան անտեսութիւնը հիմնուած էր գլխաւորապէս երկրագործութեան, անասնապահութեան և արհեստագործութեան վրայ: Երկրագործութեան զարգացման ամենամեծ ապացոյցն այն ջրանցքաշինարարութիւնն էր, որ ուրարտական թագաւորները կատարում էին ո՛չ միայն կենտրոնում, այլեւ նուաճուած երկրներում: Շիրակում, Արարատեան դաշտում՝ Արմաւիրի, Վաղարշապատի ու Երեւանի մօտ նրանք ջրանցքներ էին կառուցում, այգիներ տնկում և խոպան հողերը մշակելի դարձնում: Ուրարտացիների զբաղմունքի մէջ կարեւոր տեղ էր բռնում նաեւ անասնապահութիւնը:

Ուրարտական հասարակութեան մէջ արհեստագործութիւնը հոսեր էր զարգացման համեմատաբար բարձր աստիճանի: Արհեստի բազմապիսի ճիւղերի գոյութիւնը վկայում է այն մասին, թէ ինչպիսի չափերի էր հասել աշխատանքի հասարակական բաժանումը: Արհեստների մէջ առաջնակարգ տեղ էր բռնում մետաղագործութիւնն իր զանազան ճիւղերով: Մետաղագործութեան զարգացմանը նպաստում էր այն հանգամանքը, որ

Հայկական բարձրավանդակը հարուստ էր մետաղահանքերով՝ պղնձով ու երկաթով։ Ուրարտացիները յայտնի էին իրենց պղնձե ու պրոնզե իրերի արտադրութեամբ, ինչպէս նաեւ երկաթագործութեամբ ու զինագործութեամբ։

Այնուհետեւ զարգացած էին ոսկերչութիւնն ու արծաթագործութիւնը, որոնք, անշուշտ, ծառայում էին տիրապետող դասակարգի պերճանքին։

Պրոնզէ կացին ծուլելու քարէ կաղապարներ՝ շինինականի, Կարմիր-բլուրի եւ Մուխանաթ-թափայի բնակատեղիներից

(Հայաստանի Պետ. Պատմ. թանկարան)։

տաշութիւնը, որոնք զարգացել էին թագաւորների ձեռնարկած կառուցումների շնորհիւ։

Ուրարտական հասարակութեան սոցիալական կազմը

Ուրարտական հասարակութիւնը Թ. դարում (մեր թ. ա.) արդէն դասակարգային կազմ ունէր. այստեղ իշխանութիւնը կենտրոնացած էր բռնակալ թագաւորի ձեռքում։ Տիրապետող դասակարգը կազմուած էր գինեգորական ու քրմական խաւերից, որոնք, թագաւորի գլխաւորութեամբ, իրենց ձեռքում էին պահում հողային ընդարձակ տարածութիւններ։ Տիրապետող դասակարգը շահագործում էր ո՛չ միայն իրեն եւ թակայ արտադրողներին, այլեւ նորանոր հարստութիւններ էր ձեռք բերում պատերազմների, աւարառումների ու գերելարումների միջոցով։

Շահագործող դասակարգը կազմուած էր սարուկներից և մասամբ՝ գիւղացիներից։

Յաճախակի տեղի ունեցող պատերազմների հետեւանքով ուրարտական հասարակութեան մէջ կռտուկուել էին բազմաթիւ սարուկներ, որոնք և կազմում էին տիրապետող ռազմիկ ու քրմական դասակարգի գլխաւոր հարստութիւնը։ Սարուկներին աշխատեցնում էին ինչպէս գիւղատնտեսու-

Պակաս նշանակութիւն չունէր կաւագործութիւնը. մասնաւոր յայտնի էր կարասների և գունաւոր կաւէ ամանների արտադրութիւնը։

Վանի շրջակայքում յայտարերուել են կաւէ անագին կարասներ. կաւից պատրաստում էին նաեւ յտուկ աղիւսներ, որոնք գործադրւում էին գրելու համար։

Արհեստների շարքը պիտի դասել նաեւ որմնադրութիւնն ու քար-

կաւէ ամաններ՝ Դիլիջանում բացուած դամբարաններից (Հայաստանի Պետ. Պատմ. թանկարան)։

Թեան մէջ, այնպէս էլ ջրանցքների, ամրոց-բերդերի, քաղաքների լայնածաւալ կառուցումների վրայ: Նրանց աշխատեցնում էին նմանապէս լեռնահանքերում, որոնց պեղման աշխատանքները համարւում էին ամենածանր գործը: Սակայն ուրարտական հասարակութեան մէջ ստրկական աշխատանքը չէր ընդգրկւում արտագրութեան բոլոր ճիւղերը, չէր հանդիսանում ամբողջ արտագրութեան հիմքը. անտեսութեան մէջ զգալի դեր ունէր նաեւ գիւղացու աշխատանքը:

Ուրարտական հասարակութիւնն արեւելեան տիպի ռազմա-ստրկատիրական մի հասարակութիւն էր, որտեղ գերակշռող ստրկական աշխատանքի հետ միասին կար նաեւ գիւղացիների աշխատանքը:

Պետական կազմը

Ուրարտական պետութեան գլուխ էր կանգնած թագաւորը՝ բռնակալ կենարոնածիգ իշխանութեամբ, իր շուրջն ունենալով ռազմիկներին և քրմերին, որոնք Նաիրիի նախկին ցեղերի պետերը և հոգեւոր առաջնորդներն էին: Թագաւորն ինքը համարւում էր գլխաւոր քրմապետ: Այդ ռազմիկներն ու քրմերը կազմում էին տիրապետող ու շահագործող դասակարգը, որը թագաւորի գլխաւորութեամբ կառավարում էր երկիրը, դատ ու վատաստան տեսնում, պատերազմներ վարում՝ ևայլն: Ուրարտական պետութիւնն ունէր ղեկավարական բնոյթ. Ուրարտացիները մեծ ուշադրութիւն էին դարձնում երկրի ռազմական պաշպանութեան վրայ, որի համար կառուցում էին բազմաթիւ ամրոցներ ու բերդեր: Ռազմական տեխնիկան ու զէնքերը կատարելագործում էին Ասորեստանի օրինակով:

Ուրարտական պետութեան անկումը

Ուրարտական պետութիւնը գոյութիւն ունեցու մօտ 300 տարի, սակայն է. դարից (մեր թ. ա.) սկսած նա կորցնում է իր նուաճած երկրները և Զ. դարի սկզբներին կծկւում է իր նախկին հողամասի սահմաններում՝ Վանայ լճի շրջանում, որտեղ և իսպառ չքանում է պատմական ասպարէզից: Ուրարտական պետութեան այդ անկումը հետեւանք էր մի շարք հարուածների, որոնք թուլացրին նրան: Առաջին հարուածները նրան տուին Ասորեստանի թագաւորները՝ է. դարից երեսուն են գալիս կիմմերները և ապա՝ սկիւթները, որոնք Ռուսաստանի հարաւային տափաստաններից՝ Սեւ ծովի արեւելեան և Կասպից ծովի արեւմտեան եզերքով ներխուժում են մի կողմից՝ Փոքր Ասիա և միւս կողմից՝ Մարասան, հրով ու սրով ասպատակում Մերձաւոր Արեւելքի երկրները: Կիմմերների և սկիւթների անվերջ յարձակումները ո՛չ միայն հարուածեցին արդէն թուլացած ուրարտական պետութեանը, այլեւ թուլացրին հզօր Ասորեստանը: Վերջապէս, է. դարի վերջերին Առաջաւոր Ասիայում պատմական ասպարէզի վրայ հանդէս է գալիս մի նոր հզօր պետութիւն՝ Մեդիան (Մարաստանը): Սա նախ տապալում է արդէն թուլացած Ասո-

րեստունը (607 թ.) և ապա իր հարուստներն ուղղելով ուրարտական պետութեան դէմ, իրեն է ենթարկում այդ երկիրը (585 թ.):

Սակայն ուրարտական պետութեան այդ անկումը հետեւանք էր ո՛չ միայն արտաքին հարուստների, այլև այն սոցիալական ու ներքին քաղաքական հակասութիւնների, որոնք խորխուրում էին ուրարտական հասարակութիւնը: Սրան պէտք է աւելացնել նաեւ ուրարտական թագաւորների գերիշխանութեանը ենթակայ վասալական իշխանութիւնների կենտրոնախոյս ձգտումները, որոնք թուլացնում էին ուրարտական միասնական կենտրոնական իշխանութիւնը: Գերիշխող ուրարտացիներն ստինքեան թուով այնքան էլ չափ չէին, որ կարողանային սեփական ուժերով հնազանդ պահել զէնքով դաւած երկրները: Ուրարտական պետութիւնը յաճախ կոնգնած լինելով ներքին ապստամբութիւնների և քաղաքական երերումների առաջ, միշտ ենթակայ լինելով դրախ յարձակումներին՝ վերջ ի վերջոյ տապալուեց Ռուսու Գ. ի (605—585) ժամանակ:

Ուրարտական կուլտուրան

Չնայած յաճախակի պատերազմներին և արշաւանքներին, այնուամենայնիւ ուրարտացիները կարողացան ստեղծել բարձր կուլտուրայ թէեւ մինչեւ այժմ նրանց նիւթական կուլտուրայի մի որոշ մասն է միայն յայտաբերուել հնագիտական հետախուզումների միջոցով, բայց և այնպէս այդքանն էլ ցոյց է տալիս, որ այդ ժողովուրդն ունեցել է զարգացած կուլտուրայ Ուրարտական կուլտուրան թէեւ կրում է ասորու-բաբելական ու փոքրասիական ազդեցութեան տարրեր, բայց ինքնուրոյն և տեղական է: Այդ կուլտուրան իր շատ գծերով տարբերում է Ասորեստանի, Բաբելոնի և ընդհանրապէս Առաջաւոր Ասիայի չին ժողովուրդների կուլտուրաներից:

Ուրարտական հասարակութեան մէջ գոյութիւն ունեցող բազմառեսմակ արհեստները զարգանում էին, ստանալով բարձր տեխնիկայի ձեւեր և նուրբ արուեստի ոճեր:

Ուրարտացիներից մնացել են չէնքեր, որոնց մի մասը փորուած է բարձրաբերձ ու սեպ ժայռերի մէջ և բաղկացած է սրահներից՝ մաքուր յղկուած պատերով: Այդ ժայռակոփ չէնքերի առաջ փորուած են սանդուխներ, փոքրիկ հրապարակներ և այլն:

Ուրարտացիները կառուցում էին նաեւ պատաշար չէնքեր՝ աղիւսից, ինչպէս նաեւ տափին մեծութեան քարերից, որոնք արտաքուստ տաշւում և համաչափօրէն կիպ շարւում էին: Այսպէս էին կառուցւում բերդ-ամրոցները, տաճարները և այլ հասարակական չէնքերը, որոնք վկայում են ճարտարապետական բարձր արուեստի մասին: Ասորեստանեան և ուրարտական քանդականարներից երեւում է, որ ուրարտական մայրաքաղաք Տուշպայում կառուցւում են եղել բազմաշարի չէնքեր: Ասորեստանի Սուրգոն թագաւորի քանդակագործ յուշարձանների մէկի վրայ մեզ հասել է ուրարտական Մուսասիր քաղաքի տաճարի պատկերը:

Այդ տաճարն ունի սիւնադարձ Ժակատ, արձաններ և այլ զարդարանքներ:

Տաճարների պատերը շարում էին մուգ և բաց դոշնի քարերի որոշ դասաւորութեամբ, որով շէնքն ստանում էր բազմագոյն և հաճելի տեսք: Յատակները ծածկում էին գոյնզգոյն մանրիկ խիճերի մօզաիկով, որ կազմուած էր լինում համակենարոն շրջանակներից: Արուեստի այս ձեւերը հետագայում պահպանուեցին նաեւ հայկական ճարտարապետութեան մէջ:

Արուեստի զարգացման ուելի բարձր աստիճանը նկատելի է մետաղագործութեան մէջ: Բացի բազմաթիւ կենցաղային պրոնզէ ու պղնձէ աւօթներից և երկաթէ գործիքներից, ուրարտացի վարպետները նոյն մետաղներից պատրաստում էին նաեւ ձուլուածքներ ու արձաններ, կրօնական նշանակութիւն ունեցող աւօթներ և գեղարուեստական նուրբ ճաշակով ոսկէ ու արծաթէ զարդարանքներ: Այդ շրջանից մեզ հասել են մեդալիոններ, կանացի զարդարանքներ, թագաւորների պրոնզէ վահաններ, քանդակազարդ գահերի գեղեցիկ ոտներ և այլն:

Ճարտարապետական արուեստի տեսակէտից կարեւոր տեղ են բռնում ուրարտացիների կառուցած բազմաթիւ ջրանցքները՝ իրենց ջրամբարներով և արհեստական լճերով: Սեպ ժայռերի լանջերով փորուած հուները, ժայռերի մէջ շինուած թունելները, հոյակապ ամբարտակներն ու պատնէշները դարձնում էին այդ ջրանցքներն այնպիսի կառուցուածքներ, որոնցից մի քանիսը դեռ մինչեւ այսօր էլ գործում են, ինչպէս օրինակ՝ Վանում Սենուա թագաւորի կառուցած Շամիրամ-սու կոչուած ջրանցքը՝ մօտ 80 քիլոմէթր երկարութեամբ:

Ուրարտացիներից մեզ հասած գրաւոր յուշարձանները սեպագիր արձանագրութիւններն են, որոնք պատմում են իրենց թագաւորների վարած պատերազմների ու կատարած շինարարական գործերի մասին: Մտաւոր կուլտուրայի առնչութեամբ կարելի է միայն նշել, որ ուրարտացիները թէեւ իւրացրել էին ասորեստանեան սեպագրերը, սակայն դրանք յարմարեցրել էին իրենց լեզուին:

Վանայ բերդի աստիճանները եւ ժայռակոփ սենեակի մուտքը:

**Ուրարական
կրօնը**

Ուրարտուի կրօնը բազմաստուածեան էր և բովանդատում էր մօտ 50 տարբեր անուններով աստուածներ։ Այս պանթեոնի գլուխ էր կանգնած Սալդ աստուածը։ Կրօնի բազմաստուածեան բնոյթի մէջ արտացոլել է Ուրարտուի պետական-հասարակական կառուցումը։ Այդ պետութիւնն առաջացել էր Նաիրիի ժողովուրդների միացումով՝ ուրարտու ժողովրդի գլխաւորութեամբ։ պետական-հասարակական այդ միացման հետ միացուել էին նաեւ նրանց բոլոր աստուածները՝ Սալդ աստուծոյ գլխաւորութեամբ։ Խալդը զերագոյն աստուածն էր, երկնքի աստուածը։ Սրան յարակից էին Արդինի — արեւի աստուածը և Թեյեբ — շաւթի, մրրիկի և ապա պատերազմի աստուածը։

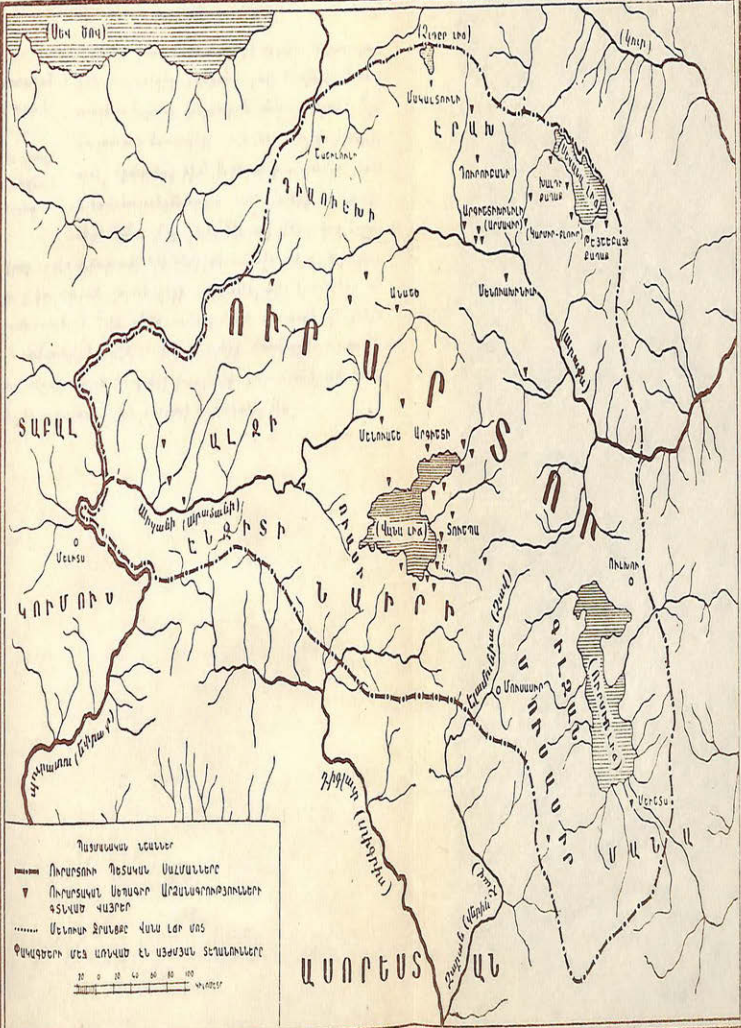
Պրոնդէ արձանիկ՝ գտնուած Վանի մօտ,
Դարաբէյ քնակատեղից
(Հայաստանի Պետ. Պատմ. թանգարան)։

Պրոնդէ արձանիկ՝ Կարմիր
բլուրի պեղումներից

Թագաւորը կոչուում էր «աստուածային», որովհետեւ նա Սալդ աստուծու երկրային ներկայացուցիչն էր համարուում։ Թագաւորը Սալդի պաշտամունքի գերագոյն քուրմն էր։ Սալդ աստուծու գլխաւոր տաճարը գտնուում էր Ուրմիտ լճից հարաւ-արեւմուտք, Մուսասիր քաղաքում, որը ուրարտական պետութեան կրօնական գլխաւոր կենտրոնն էր։ Մուսասիրի տաճարում գետեղւում էր նաեւ Թագաւորի մեծ արձանը։ Այսպիսով, Թագաւորի անձի մէջ միանում էին աշխարհիկ ու հոգեւոր իշխանութիւնները։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

Ուրարտական աստուածներին և կուռքերին սպասարկում էին քուրմերը : Նրանք կրօնը ծառայեցնում էին իրենց դաստկարգային շահերին , այն միջոց ու գործիք էին դարձնում իշխանութիւնն ամրացնելու և շահագործուող մասսաներին հնազանդեցնելու համար :

Ուրարտական
կուլտուրայի
իւրացումը
հայ եւ վրաց
ժողովուրդների
կողմից

Թէեւ ուրարտացիները Զ. դարի սկզբներին քաղաքական ասպարէզից չքացան , բայց և տնայէս նրանց ստեղծած հարուստ կուլտուրան անհետ չկորաւ : Այդ կուլտուրան ժառանգեցին այն նոր ժողովուրդները , որոնք հրապարակ իջան Ուրարտուի անկումից յետոյ և համոձուլուեցին նրանց հետ : Հայերը , որ հանդէս եկան Վանայ լճից մինչեւ Սեւանայ լիճն ընկած հողա-

մասի վրայ որպէս ուրարտացիների անմիջական յաջորդները , իւրացնելով նրանց կուլտուրան , շարունակեցին զարգացնել այնս Վրացիները , որոնք հաստատուեցին Կուր գետի հովտից մինչեւ Սեւ ծովի եզերքներն ընկած հողամասում , տնայէս զարգացրին իրենց ժառանգած ուրարտական կուլտուրան : Հայ և վրաց ժողովուրդների կուլտուրաներում պահպանուել են ուրարտական կուլտուրայի նշանակալից հետքեր :

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԿԱԶՄԱԽՈՐՈՒՄԸ

(Զ.— Ե. դ. դ.)

**Արմենների
հանդէս գալը**

Է. դարից սկսած Փոքր Ասիան դառնում է մի կողմից՝ կիմմերների և սկիւթների, իսկ միւս կողմից՝ ասորեստանցիների ու մեդացիների (մարերի) անդադար արշաւանքների ու պատերազմների ասպարէզ։ Կիմմերները և սկիւթները գալիս էին Ռուսաստանի հարաւային տափաստաններից, ասորեստանցիները՝ Միջագետքի հիւսիսից, իսկ մեդացիները՝ Իւրանի սարահարթից։ Այդ արշաւանքների հետեւանքով երկիրը տակնուվրայ է լինում, տեղի են ունենում ժողովուրդների տեղաշարժումներ և կազմաւորում են նոր պետութիւններ։

Այդ արշաւանքների ու տեղաշարժումների ժամանակ հանդէս են գալիս արմենները։ Նրանք է. դարում տարածում են Փոքր Ասիայի արեւելեան մասում, որը հետագայում հայ պատմագրութեան մէջ Փոքր Հայք կոչուեց։

Է. դարի վերջերին և Զ. դարի սկզբներին արմենները շարժուելով դէպի արեւելք, հաստատում են Հայկական բարձրավանդակում։ Այդ երկիրը, ուր հաստատուեցին արմենները, նրանց անունով էլ Արմենիա կոչուեց։

**Արմենները
մեղական
իշխանութեան
ժամանակ**

Արմենիայի քաղաքական պատմութիւնն սկսում է մեղական պետութեան կազմաւորման շրջանից։ Մեղացիները ցեղակից էին պարսիկներին և ապրում էին Իւրանի սարահարթի հիւսիս-արեւմտեան մասում։ Է. դարի սկզբներին կազմակերպւում է մեղական պետութիւնը, որը հետագայում ուժեղանալով՝ իրեն է ենթարկում հարեւան պարսիկներին, որոնք ապրում էին Իւրանի սարահարթի հարաւում։ Է. դարի վերջերին և Զ. դարի սկզբներին մեղական պետութիւնն ընդարձակում է իր նուաճումները և, դաշնակցելով Բարելոնի հետ, գրաւում է Ասորեստանը, Փոքր Ասիայի մեծ մասը և հասնում մինչեւ Ալիւս գետը։

Մեղական թագաւորն իրեն է ենթարկում նաեւ Արմենիան։ Արմենիայի թագաւորը դառնում է մեղական պետութեան վասալ և պարտաւորւում է վճարել հարկ ու իր զօրքերով մասնակցել նրա արշաւանքներին։ Յոյն պատմագիր Քսենոֆոնի ասելով՝ Արմենիան ունէր բուսական մեծ զօրք, որը բաղկացած էր 40 հազար հետեւակից և 8 հազար հեծելից։ Սակայն Արմենիայի այդ վասալական կախումն այնքան էլ ամուր չէր. նա պատեհ առիթով նոյնիսկ ապստամբում էր՝ թօթափելու մեղա-

կան տիրապետութիւնը: Ըստ Քսենոֆոնի հաղորդած տեղեկութեան, երբ մեգական թագաւոր Կիաքսար Եւր (Չ. դար) պատրաստութիւն էր տեսնուի արշաւելու Բաբելոնի վրայ, Արմենիայի թագաւորը, հակառակ կնքուած դաշնագրի, դադարում է հարկ տալ նրան և սկսում է մտրութիւններ կառուցել: Այն ժամանակ Կիաքսարն իր զօրավար ու վասուլ պարսիկ իշխան Կիւրոսին ղօրաքանակով ուղարկում է Արմենիա Կիւրոսին յաջողում է ճարպիկութեամբ գերի վերցնել արմենների թագաւորի ընտանիքը: Սակայն Արմենիայի թագաւորի որդի Տիգրանը, որը Կիւրոսի հետ դաստիարակուել էր մեգական երկրում և այդ ժամանակ բացակայում էր երկրից, վերադառնում է, և նրա միջնորդութեամբ հաշտութիւն է կնքւում:

Արմենիան նորից ճանաչում է մեգացիների գերիշխանութիւնը, պարտաւորւում է վճարել սահմանուած հարկը և տալ օհանդակ զօրք: Արմենիայի նկատմամբ Կիւրոսի վարած այդ մեղմ քաղաքականութիւնը բացատրւում է նրանով, որ նա, ձգտելով Պարսկաստանի անկախութեանը, ցանկանում էր իրեն դաշնակից ունենալ Արմենիան Կիւրոսը միաժամանակ հաշտեցնում է արմեններին ու խալդայիներին, որոնք անդադար պատերազմներ էին մղում իրար դէմ: Խալդայիներն ապրում էին լեռնային մասերում, իսկ արմենները՝ դաշտավայրերում:

Այդ հաշտութիւնը հնարաւորութիւն էր տալիս արմեններին իազաղ դրացիական յարաբերութիւններ ունենալ խալդայիների հետ և աստիճանաբար թափանցել դէպի նրանց երկրի խորքերը, մի հանգամանք, որ նպաստում է այստեղ հաստատուող արմենների և խալդայիների հողամասում բնակուած միւս ցեղերի միաձուլման:

Ուրարտական ոսկէ մեդալիոն՝ աստուածուհու եւ քրմուհու նկարներով՝ գտնուած Քոփրախ-կալէում (Պերլինի թանգարան):

Արմենիան
Արմենիան
առաջին
բազաւորների
ժամանակ

Մեգական պետութեան գերիշխանութիւնն Առաջւոր Ասիայում երկար չի տևում: Պարսից ցեղապետներից մէկը՝ Կիաքսարի վերը չիշուած զօրավար Կիւրոսը՝ ապստամբւում է և, տապալելով մեղական գերիշխանութիւնը, հաստատում է պարսկական պետութիւնը (550 թ. մեր թ. ա.):

Հիմնադրւում է պարսկական Աքեմենեան դինաստիան: Մեգացիների նուաճած բոլոր ժողովուրդներն Աքեմենեան Պարսկաստանի հպատակներ են դառնում:

Աքեմենեան Պարսկուստանի կազմակերպման ժամանակ՝ Զ. դարի կէսին, արմեններն արդէն անցել էին Եփրատի արեւելեան կողմը և հաստատուել նրա մեծ ճիւղի՝ Արածանի գետի հովտում։ Աքեմենեան առաջին երկու թագաւորների ժամանակ արմենները թէեւ պահպանում էին իրենց ինքնուրոյնութիւնը, բայց և այնպէս համարւում էին վասալներ և ճանաչւում էին Աքեմենեանների գերիշխանութիւնը։ Նրանք հարկ էին վճարում և իրենց զօրքերով մասնակցում էին պարսկական թագաւորների պատերազմներին։

521 թ. Պարսկուստանի գահը բարձրացաւ Դարեհ Ա.ը։ Սա, ինչպէս միւս հպատակ ժողովուրդների, նոյնպէս և արմենների նկատմամբ վարւում է խիստ քաղաքականութիւն, որի պատճառով տեղի են ունենում մի

Դարեհը զահի վրայ
(ըստ Յուստինի). քանդակ
Բիսիթունի ժայռի վրայ։

շարք ժողովուրդների ապստամբութիւններ։ Ապստամբ ժողովուրդների շարքում էին նաեւ արմենները, որոնց դէմ Դարեհն ըստիպում էր երկարատեւ կռիւներ մղել։ Արմենների պայքարն այնքան յամուռ էր, որ 521—519 թ. թ. ընթացքում նրանց ու պարսիկների միջեւ հինգ ճակատամարտ տեղի ունեցաւ և միայն վերջին ճակատամարտում Դարեհը կարողացաւ յաղթանակ տանել։

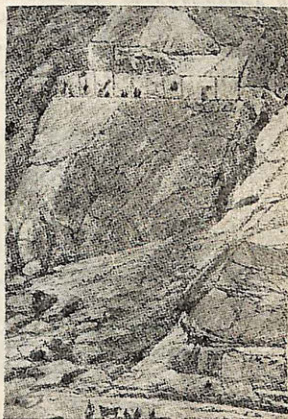
Արմենների ապստամբութեան և կռիւների մասին հաղորդում է Դարեհի մի ընդարձակ արձանագրութիւնը, որ սեպագիր նշանագրերով փորագրուած է Իրանի Քիրմանշահ քաղաքից ոչ այնքան հեռու գանուդ Բեհիստունի կամ Բիսիթունի ժայռի վրայ։ Բիսիթունի արձանագրութեան մէջ Դարեհը մի առ մի յիշատակում է ապստամբ ժողովուրդներին և նրանց դէմ տարած իր յաղթանակները։ Այստեղ յիշատակւում են նաեւ ապստամբ արմեններն ու նրանց հետ հղած ճակատամարտերը։ Այս արձանագրութիւնն ունի կարեւոր նշանակութիւն, որովհետեւ

դա առաջին քրաւոր յուշարձանն է, որտեղ յիշւում է արմենների և Արմենիայի մասին։

Բիսիթունի արձանագրութիւնն արմենների ապստամբութեան մասին պատմում է հետեւեալը.

«Դարեհ թագաւորն ասում է.— Երբ ես Բարեղունումն էի գտնւում, հետեւեալ երկրներն ապստամբեցին իմ դէմ. Պարսկուստան, Շոշուստան, Մարաստան, Ասորեստան, Արմինա, Պարթեւաստան... Դարեհ թագաւորն ասում է.— Իմ ծառայ Դադարշ արմենին ուղարկեցի Արմինա, տաւրով

նրան՝ «Գնա՛ւ և նուաճէ՛ր ինձ չհպատակուող ապստամբ ժողովրդին»։ Դա-
 դարչն արշաւեց. երբ նա Արմինա հասաւ, ապստամբները, հաւաքելով ի-
 րենց ուժերը, յարձակուեցին նրա վրայ։ Արմինայում կայ Զուգա քա-
 ղաք, այստեղ եղաւ ճակատամարտը թուրքահարաւ ամսի 8ին (521 թ.
 ապրիլի 19)։ Ահուրամազդան ինձ օգնեց. Ահուրամազդայի շնորհիւ իմ
 զօրքը սոսկալի ջարդ տուեց ապստամբներին... Դարեհ թագաւորն ասում
 է.— Ապստամբները երկրորդ անգամ հաւաքեցին իրենց ուժերը և պա-
 տերազմի ելան Դադարչի գէմ։ Արմինայում կայ Տիգրա անունով բերդ-
 այդտեղ կատարուեց ճակատամարտը թուրքահարաւ ամսի 18ին (ապրիլի
 29)։ Ահուրամազդան ինձ օգնեց. Ահուրամազդայի շնորհիւ իմ բանակը
 ջարդեց ապստամբներին։ Թշնամին 540 սպանուած թողեց պատերազմի
 դաշտում, և Դադարչը 520 հոգի
 գերեց... Դարեհ թագաւորն ասում
 է.— Երրորդ անգամ հաւաքեցին ի-
 րենց ուժերը ապստամբները և յար-
 ձակուեցին Դադարչի վրայ. Արմի-
 նայում Ուհնամա անունով բերդ
 կայ. պատերազմն այդտեղ կատար-
 ուեց թայիգարձայիս ամսի 9ին (մա-
 յիսի 20)։ Ահուրամազդան ինձ օգ-
 նեց։ Ահուրամազդայի շնորհիւ իմ
 բանակը սոսկալի ջարդ տուեց
 ապստամբներին։ Այնուհետեւ Դա-
 դարչն ինձ ապստեց Արմինայում,
 մինչեւ ես վերադարձայ Մարաս-
 տան... Դարեհ թագաւորն ասում
 է.— Այնուհետեւ ես Արմինա ու-
 ղարկեցի իմ ծառայ, Վահուժիս
 պարսիկին, պատուիրելով նրան.
 «Գնա՛ւ և նուաճէ՛ր ինձ չհպատակուող
 ապստամբների բանակը»։ Վահու-
 ժիսն արշաւեց. երբ նա Արմինա
 հասաւ, ապստամբները, հաւաքելով
 իրենց ուժերը, յարձակուեցին նրա վրայ։ Ասորեստանում Իզալլա անու-
 նով նահանգ կայ, այդտեղ կատարուեց ճակատամարտը անամակա ամսի
 15ին (519 թ. յունուարի 18)։ Ահուրամազդան ինձ օգնեց. Ահուրամազ-
 դայի շնորհիւ իմ բանակը սոսկալի ջարդ տուեց ապստամբներին... Դա-
 րեհ թագաւորն ասում է.— Նորից ապստամբները հաւաքեցին իրենց ու-
 ժերը և յարձակուեցին Վահուժիսի վրայ։ Կայ Արմինայում Առաքյարա
 անունով մարդ, այդտեղ կատարուեց ճակատամարտը թուրքահարաւ ամսի
 30ին (519 թ. յունիսի 1)։ Ահուրամազդան ինձ օգնեց. Ահուրամազդայի
 շնորհիւ իմ բանակը սոսկալի ջարդ տուեց ապստամբներին»։

Բեհիստունի արժանագրութիւնների
 ընդհանուր տեսարանը։

Չնայած Դարեհի այս սնապարծ խօսքերին, իրականում, ապստամբ արմենները միշտ պարսիկ զօրքերին յետ են մղել Արմենիայից մինչև Ասորեստանի Իզալլա նահանգը, և միայն վերջին ճակատամարտում է, որ պարտութիւն են կրել:

Դարեհ Ա.ը (521—484 թ. թ.), ճնշելով ենթակայ ժողովուրդների ապստամբութիւնները, միանգամայն վերափոխեց Պարսկաստանի պետական-վարչական կառուցուածքը՝ Նա վերացրեց Պարսկաստանի գերիշխանութեան տակ գտնուող երկրների ինքնուրոյն ու կիսանկախ դրութիւնը, հսկայական պետութիւնը բաժանելով 20 սատրապութիւնների՝ առանձին վարչական մարզերի: Իւրաքանչիւր մարզ ունէր իր կառավարիչը՝ սաս-րապը, որին նշանակում էր թագաւորն իր ազգականներից կամ վստահելի բարձրաստիճան պաշտօնեաներից:

Դարեհ Ա.ը ձեռնամուխ է լինում նաեւ մի շարք ներքին այլ բարեկարգութիւնների՝ Նա կառուցում է հռչակաւոր «Արքունի ճանապարհը» — մօտ 2400 քիլոմէթր երկարութեամբ, որ ձգւում էր Պարսկաստանի

Գերի թագաւորները Դարեհի առաջ

Շոշ (Սուգա) մայրաքաղաքից մինչև Փոքր Ասիայի խորքերն ու Միջերկրական ծովի եզերքները: Այդ ճանապարհի որոշ մասը, մօտ 330 քիլոմէթր երկարութեամբ, անցնում էր Հայկական բարձրավանդակի հա-րաւ-արեւմտեան ուղղութեամբ:

Դարեհը կառուցելով այդ ճանապարհը, ո՛չ միայն ռազմական ու վարչական նպատակներ էր հետապնդում, այլեւ առեւտրական: «Արքունի ճանապարհը» այն մեծ նշանակութիւնն ունեցաւ, որ դիւրացրեց Հայկա-կան բարձրավանդակում ապրող ժողովուրդների ներքին փոխ-յարաբե-րութիւնները և նպաստեց նրանց կոլլտուրական չլիման գործին:

Պարսկական պետութեան սատրապութիւններից 13րդը կազմում էր Արմինիայի մի մասը և բռնում էր Հայկական բարձրավանդակի հարաւ-արեւմտեան կողմը՝ սկսած Արածանիի հովտից մինչև Պոնտոս (Սեւ ծովը):

18րդ սատրապութիւնը տարածուած էր Հայկական բարձրաւանդակի հա-
րաւ-արեւելեան և հիւսիսային մասերում: Յոյն պատմագիր Ներոդոտի
(Ե. դարի սկզբներին՝ մեր թ. ա.) ասելով՝ այնտեղ բնակուած էին ալա-
րոդները, սասպէյրները ու մատիէնները: Ե. դարի վերջերին և Դ. դարի
սկզբներին 18րդ սատրապութեան մէջ այլեւս ալարոդները չեն յիշատակ-
ւում, նրանց տեղը բռնում են արմենները:

Արմենների սոցիալական կազմը

Արմենները, դեռեւս է. դարում, արդէն սոցիալապէս
չերտաւորուած հասարակութիւն էին կազմում: Արդէն
մեղական գերիշխանութեան, ապա Կիւրոսի թագաւո-
րութեան և Դարեհի ժամանակ, ինչպէս այդ երեւում
է Բիսիթուռի արձանագրութիւններից և Քսենոֆոնի «Կիրոսպեդիոյից»,
արմենների մէջ կային թագաւորներ, իշխաններ և զօրականներ, որոնք
տիրապետող դասակարգ էին կազմում: Նրանց հարստութիւնը, արտադ-
րութեան հիմնական միջոցը, հողն էր, որովհետեւ հասարակական տնտե-
սութիւնը հիմնուած էր գլխաւորապէս գիւղատնտեսութեան ու անասնա-
պահութեան վրայ:

Տիրապետող շերտերի հակադիր սոցիալական ներքնախաւը կազմուած
էր գիւղացիներից և ստրուկներից:

Այս դասակարգային հասարակութիւնը թէեւ սոռճացել էր նախորդ
տոհմային հասարակութեան քայքայման հետեւանքով, բայց և այնպէս
դեռեւս պահպանում էր տոհմային հասարակակարգի մնացորդները: Աքե-
մենանների տիրապետութեան տակ, մասնաւորապէս Դարեհ Ա.ի թագա-
ւորութեան ժամանակաշրջանում, դասակարգային շերտաւորման յարա-
տեւող ընթացքը արմենների մէջ սատիճանարար խորանում է, որ հետե-
ւանք էր սատրապութեան շրջանի սոցիալ-տնտեսական կեանքի զարգաց-
ման:

Հայ ժողովրդի կազմաւորումը

Հաստատուելով Հայկական բարձրաւանդակում, մաս-
նաւորապէս նախկին ուրարտական պետութեան հողա-
մասում, արմենները չիւղում են տեղաբնիկ մի շարք
ժողովուրդների ու ցեղերի հետ: Այդ չիւղումն աւելի է
ուժեղանում, երբ արմենները շարունակում են հետզհետէ թափանցել Ա-
րաքս գետի հովիտը՝ Արարատեան դաշտը, այսինքն՝ Հայկական բարձրա-
ւանդակի այն մասը, որը հանդիսացաւ հայ ժողովրդի քաղաքական և
կուլտուրական կեանքի օրրանը: Աշխարհագրական այդ տարածութեան
վրայ արմենները տնտեսական ու քաղաքական սերտ յարաբերութիւններ
ունէին նախ՝ ուրարտացիների և ապա մի շարք տեղաբնիկ ժողովուրդ-
ների հետ, որոնց թւում են հայասները, մատիէնները, սասպէյրները,
խալէպայիները և ալարոդները՝ Հայկական բարձրաւանդակի արեւելեան
և հիւսիսային մասերի գերակշռող բնակիչները:

Երկարատեւ չիման շնորհիւ արմենների հետ միաձուլւում են բնիկ

ցեղերը, որի հետեւանքով կազմաւորուում է մի նոր ժողովուրդը, որը հայա ցեղի անուշով կոչուում է հայ, իսկ օտարները արմենների ցեղի անուշով շարունակեցին հայերին անուանել արմեններ:

Արդէն Գ. դարի սկզբներին Հայկական բարձրավանդակում տիրապետում էր հայերէն լեզուն: Այն հողամասը, որտեղ առաջացաւ հայ ժողովուրդը, նրա անունով էլ կոչուեց Հայաստան: Որ հայ ժողովրդի գոյացումը հետեւանք է արմենների, հայասների, ուրարտացիների և այլ ընկի ցեղերի միաձուլման, այդ ապացուցում է հայերէն լեզուի կառուցուածքը, որը ցոյց է տալիս, թէ հայերէն լեզուն բաղկացած է տեղաբնիկ և եկեւոր ժողովուրդների լեզուներից: Բացի դրանից, հին Հայաստանի մի շարք աշխարհագրական և մտնուանդ իշխանական-նախարարական տների անուններ գտնում ենք Թ.—Ը. դարերի ուրարտական արձանագրութիւնների մէջ: Հին Հայաստանի նախարարական տոհմերի անունները ցոյց են տալիս, որ ուրարտական ու տեղական այլ ժողովուրդների տիրապետող դասակարգն առաջին հերթին է միաձուլուել արմենների հետ և շարունակել է պահպանել իր սօցիալական բարձր դիրքը, կրելով նախկին տոհմային անունները:

**Հայաստանը
Քսենոֆոնի
նկարագրութեամբ**

Յոյն պատմագիր Քսենոֆոնը, որպէս ուկանատես, իր «Անաբազիս» կոչուած գրքում շատ հետաքրքրական տեղեկութիւններ է հաղորդում հին Հայաստանի մասին: Իր այդ գրքում նա նկարագրում է յունական 10 հազարանոց վարձկան բանակի նահանջը Միջագետքի՝

Հայաստանի վրայով դէպի հայրենիք: Այդ տեղեկութիւնները վերաբերում են Ե. դարի վերջերին, այսինքն այն ժամանակաշրջանին, երբ արմենների ու տեղաբնիկների համաձուլումը գրեթէ աւարտուել էր, և արդէն առաջացել էր հայ ժողովուրդը:

Ըստ Քսենոֆոնի նկարագրութեան՝ Հայաստանը մի ընդարձակ ու բարեբեր երկիր էր, որը տարածւում էր Կենտրիտես գետից (այժմ՝ Բոհտան-սու — Տիգրիսի արեւելեան ճիւղը) մինչեւ Եփրատ գետի ակունքները և բաժանւում էր երկու մասի՝ Արեւելեան Հայաստանի և Արեւմտեան Հայաստանի:

Երբ յոյները Հայաստանի սահմաններին հասնելով՝ մօտենում են Կենտրիտես գետին, նրա միւս եզերքին նկատում են սպառազինուած հեծելազոր, որը հաւաքուել էր դիմադրելու յոյներին և թոյլ չտալու անցնել գետը: Իսկ գետափի ուղղութեամբ, բլուրների վրայ, խմբուած էր հետեւագործը, որն Արեւելեան Հայաստանի Օրոնտես թագաւորի (սատրապի) վարձկան զօրքն էր, բաղկացած հայերից, մարդերից և խալդայիներից: Սրանք զինուած էին ահագին վահաններով ու երկուր նիզակներով: Յոյները ռազմական խորամանկութեամբ կարողանում են անցնել գետը և մտնել Արեւելեան Հայաստան. Օրոնտեսը, զգալով իր թուլութիւնը, նահանջում է: Յոյներն իրենց անցած ճանապարհին քաղաքների չեն հանդիպում. նը-

րանք տեսնում են միայն գիւղեր, որոնք ընկած էին գետերի հովիտներում: Յոյները մտնում են մի մեծ գիւղ. որի տների մեծ մասն ունէր աշտարակներ և որտեղ գտնւում էր տեղական սատրապի ապարանքը:

Երեք օրուայ առաջխաղացումից յետոյ յուռնական բանակը մօտենում է Արեւմտեան Հայաստանին, որի թագաւորն (սատրապը) էր Տիրիբազը՝ պարսից թագաւորի մտերիմ բարեկամը: Տիրիբազը մի քանի թիկնապահ ձիաւորների ուղեկցութեամբ դիմաւորում է յոյներին և նրանց հետ բանակցութիւններ է սկսում թարգմանի միջոցով: Տիրիբազը յոյներին խոստանում է իր աջակցութիւնը, եթէ նրանք չհրկիզեն գիւղերը և բաւականանան միայն գիւղացիներից վերցրած մթերքներով: Այդ իմաստով էլ երկու կողմերի միջեւ դաշինք է կնքւում: Արեւմտեան Հայաստանում նոյնպէս կային բազմամարդ գիւղեր, որոնց կենտրոնում գտնւում էր արեւմտեան մասի սատրապի ապարանքը: Այստեղ գիւղական տները գետնափոր էին, մուտքը տանիքից էր, ջրհորի բերանի նման և մարդիկ իջնում էին սանդուխքներով: Խրճիթում մարդկանց հետ ապրում էին նաեւ տնային կենդանիներ, որոնց համար ստորերկրեայ առանձին մուտք էր շինուած: Թէ՛ Արեւելեան և թէ՛ Արեւմտեան Հայաստանի գիւղերում յոյները գտնում են առատ մթերքներ — ցորեն, գարի, ոչխարի, այծի, խոզի, հորթի ու հաւի միս, գինի, գարեջուր, բազմազան իւղեր և բուսական իւղով պատրաստած սնուչահոտ օձանելիքներ:

Գիւղը կառավարում էր գիւղապետը: Նա՛ էր հաւաքում սատրապին ու պարսիկ թագաւորին հասանելիք տուրքերն ու հարկերը:

Քսենոֆոնի, ինչպէս նաեւ աւելի հին յոյն պատմագիր Հերոդոտի նրկարագրութիւններից երեւում է, որ Հայաստանում տիրում էր բնատնտեսութիւնը. ժողովրդի հիմնական զբաղմունքը կազմում էին երկրագործութիւնն ու անասնապահութիւնը: Բռնաձեռնապէս չեչաւում է ձիաբուծութեան զարգացումը: Հասարակութիւնն արդէն սօցիալապէս շերտաւորուած էր: Այստեղ տեսնում ենք ուղեւորական ու շահագործող դասակարգի ներկայացուցիչ սատրապին, որը յենում էր իր զօրքերի վրայ և ճիւղ կեանք էր վարում: Գիւղական հասարակութիւնը հանդիսանում էր որպէս շահագործող մասը, որ հարկ էր վճարում իր բնական արդիւնքներից: Նա կազմուած էր գիւղական համայնքներից, իսկ վերջիններս՝ առանձին ընտանիքներից՝ իրենց ինքնամփոփ անտեսութեամբ: Քսենոֆոնի նկարագրած գիւղական հասարակութիւնն ապրում էր զարգացման այն շրջանը, երբ տոմային համայնքը վաղուց արդէն քայքայուել էր, և առաջացել էր գիւղական համայնք: Գիւղական համայնքի մէջ նկատւում է անտեսական անհաւասարութիւն: Քսենոֆոնի նկարագրած գիւղապետը համագիւղացիների համեմատութեամբ աւելի ունեւոր էր:

Սօցիալական այդ շերտաւորմանը զարկ էր տալիս նաեւ առեւտուրը, որ բուսականապէս զարգացած էր Ե. դարում: Հերոդոտը նկարագրում է այն առեւտրական յարաբերութիւնները, որոնք գոյութիւն ունէին Հայաստանի ու Միջագետքի միջեւ: Եփրատ գետով Հայկական բարձրավան-

դակից դէպի Բաբելոն էին գնում տկանաւով և վաճառքի տանում գիւղատնտեսական արդիւնքներ:

Պարսկական
կուլտուրայի
ազդեցութիւնը

Պարսկական Աքեմենեան զինատիան իր գոյութիւնը պահպանեց 220 տարի, որի ընթացքում Հայկական բարձրավանդակը մնաց նրա գերիշխանութեան տակ: Այդ ժամանակամիջոցում Պարսկաստանը որոշ ազդեցութիւն ունեցաւ հայ ժողովրդի կենցաղի և ընդհանրապէս կուլտուրայի վրայ: Այդ ազդեցութիւնն առաջին հերթին տարածւում է հայերի կրօնի և լեզուի վրայ: Հայ ժողովուրդը բաւականաչափ բառեր է իւրացրել պարսկերէնից: Հայերէնում պահպանուել են մի շարք բառերի արմատներ, որոնք հին պարսկական ծագում ունեն:

ԶՈՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՍԵԼԵՒԿԵԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

(330—189 թ. թ.)

Մակեդոնիան
Ալեքսանդրի
ժամանակ

Դ. դարի կէսերին քաղաքական ասպարէզում հանդէս է գալիս Մակեդոնիան: Սա սկզբում տնտեսապէս և կուլտուրապէս յետամնաց մի երկիր էր՝ Պալքանեան թերակղզու հիւսիս-արեւելեան ծայրում: Փիլիպպոս Բ. թագաւորի (359—336) օրով Մակեդոնիոն սկսում է տնտեսապէս զարգանալ, իւրացնել յունական կուլտուրան և հասնում է այնպիսի ռազմա-քաղաքական հզօրութեան, որ իրեն է միացնում ամբողջ Յունաստանը: Այնուհետեւ Փիլիպպոս Բ. զատորաստութիւն է տեսնում արշաւելու Ասիա, Պարսկաստանի վրայ, սակայն նա սպանւում է: Փիլիպպոսին յաջորդում է նրա երիտասարդ որդին՝ Ալեքսանդրը (336—323 թ. թ.), որը կարողանում է իրագործել հօր սկսած գործը: Մակեդոնական զօրաբանակն Ալեքսանդրի գլխավորութեամբ անցնում է Փոքր Ասիա (334 թ.) և մի շարք ճակատամարտերից յետոյ նուաճում ամբողջ Պարսկաստանը: Աքեմենեան լայնածուալ պետութիւնը կործանւում է: Ալեքսանդր Մակեդոնացին իր յաղթական արշաւանքով տիրում է ամբողջ Փոքր Ասիային ու Առաջաւոր Ասիային, նաեւ Հնդկաստանի արեւմտեան մասերին և հիմնում է հսկայական մի պետութիւն:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահից յետոյ սուր պայքար է սկսւում նրա գլխավոր զօրավարների միջեւ, որոնցից իւրաքանչիւրը, յենուելով իր զինուորական ուժերի վրայ, ձգտում էր գրաւել թագաւորական իշ-

խանութիւնը։ Այս ներքին արիւնալի կռիւներին վերջ տրուեց 301 թուին, երբ զօրավարներից երեքն իրենց միջեւ բաժանեցին Ալեքսանդր Մակեդոնացու հիմնած հսկայական պետութիւնը։ Առաջաւոր Ասիայի բոլոր երկրները Պարսկաստանի հետ միասին բաժին ընկան Սելեւկոս զօրավարին։ Կազմուեց Սելեւկեան պետութիւն, որը գոյութիւն ունեցաւ գրեթէ երկու և կէս դար։

Ալեքսանդր Մակեդոնացու տիրապետութիւնն Ասիայում մեծ նշանակութիւն ունեցաւ հին Արեւելքի ժողովուրդների զարգացման պատմութեան մէջ։ Մակեդոնական արշաւանքների կապակցութեամբ յունական կուլտուրան մուտք է գործում Ասիա և հետագայում է՛լ աւելի մեծ թափով տարածւում յոյների գաղթականական հոսանքի շնորհիւ։ Առաջաւոր Ասիայում, մասնաւորապէս Սելեւկեան պետութեան մէջ, հիմնւում են բազմաթիւ յունական գաղութներ, առաջնում են յունական տիպի խոշոր քաղաքներ, լայն չափով զարգանում են առեւտրական յարաբերութիւնները, բարձրանում է երկրի անտեսութիւնը։ Նորամուտ յունական կուլտուրան մի կողմից՝ չիւղում է տեղական զարգացած կուլտուրայի (ասորա-բաբելական) հետ և միւս կողմից՝ ներազդում է տեղական յետաճող ժողովուրդների վրայ։ Յունական ու արեւելեան կուլտուրաների այդ համաձուլումից առաջանում է իւրայատուկ կուլտուրա, որը յայտնի է հելլենիզմ կամ հելլենիստական կուլտուրա անունով։

**Հայաստանը
Սելեւկեան
իշխանութեան
ժամանակաշրջանում**

Պարսկաստանի Աքեմենեան գինաստիայի կործանումից յետոյ Հայաստանը մի առժամանակ գտնւում էր ինքնուրոյն վիճակում։ Սելեւկեան պետութեան ձեւակերպումից յետոյ նրա թագաւորները փորձում էին Հայաստանը գրաւել, բայց այդ փորձերը չառ անգամ անյաջող էին անցնում։ Սակայն որոշ ժամանակներում էլ նա ենթակայ էր Սելեւկեան գերիշխանութեանը։ Եփուելով Սելեւկեան պետութեան հետ, Հայաստանը մտնում է հելլենիստական կուլտուրայի շրջանակների մէջ և սկսում է անտեսապէս զարգանալ, մասնակից դառնալով ժողովող առեւտրական յարաբերութիւններին։ Սելեւկեան ընդարձակ պետութիւնը վարչականօրէն բաժանուած էր 72 մեծ ու փոքր օտարապետութիւնների, որոնցից երեքը՝ Փոքր Հայք, Մեծ Հայք և Մոփս՝ կազմում էին Հայաստանը։

Փոքր Հայք

Փոքր Հայքն արմենների հիմնած առաջին պետութիւնն էր, որ հետագայում մտել էր Աքեմենեան Պարսկաստանի 13րդ ստորապատեան մէջ։ Փոքր Հայքը տարածւում էր Ալիւս գետից դէպի արեւելք, մինչեւ Նփրոտ գետը, հարաւից՝ մինչեւ Կապադովկիա, իսկ հիւսիսից՝ մինչեւ Պոնտոս։ Պարսկաստանի անկումից յետոյ Փոքր Հայքը նորից վերականգնւում է իր ինքնուրոյնութիւնը։ Չնայած նրան, որ Փոքր Հայքում կային Սելեւկեան թագաւորի

տեղակալներ, սակայն նա ոչնչոր նաեւ իր տեղական դինստիտյի թագաւորները: Սրանք օժտուած էին ինքնուրոյն իշխանութեամբ և երբեմն այնքան էին ուժեղանում, որ հրաժարուում էին ճանաչել Սելեւկեան պետութեան գերիշխանութիւնը:

Մեծ Հայք

Մեծ Հայքը նախկին, Աքեմենեան Պարսկաստանի 18րդ ստորապութիւնն էր, որ ստացաւ Մեծ Հայք անունը:

Մեծ Հայքը տարածուում էր Ատրպատականից մինչեւ Եփրատի վերին ափունքները և Վրաստանից մինչեւ Հիւսիսային Միջագետք: Թէեւ Մեծ Հայքը համարուում էր Սելեւկեանների իշխանութեան տակ գտնուող երկիր, բայց նա գրեթէ ինքնուրոյն էր: Սելեւկեան գերիշխանութիւնը չկարողացաւ այստեղ ամուր հաստատուել: Յիշատակուում են Դ. և Գ. դարերի մի շարք տեղական թագաւորներ, որոնք պայքարում են Սելեւկեան գերիշխանութեան դէմ: Սելեւկեան թագաւորներն աշխատում էին խուսափել նրանց հետ կռուելուց և բաւականաճառ էին նրանով, որ այդ երկրի թագաւորները գէթ ձեռակոնօրէն ճանաչեն Սելեւկեան գերիշխանութիւնը:

Մ ո փ ք

Մոփքը կամ, ըստ յոյն պատմագիրների՝ Սոմեհան գտնուում էր Փոքր Հայքի և Մեծ Հայքի սահմանների միջեւ ընկած հարաւային եռանկիւնաձեւ հողամասում,

որը բռնում էր Արածանիի ու Տուրոսեան լեռնաշղթայի և Արեւմտեան Տիգրիսի վերին աւազանի միջեւ եղած տարածութիւնը: Գտնուելով միջագետքային տարանցիկ առեւտրի ճանապարհի գլխաւոր հանգույցի վրայ և նոյն ճանապարհով հաղորդակից լինելով Սելեւկեան կայսրութեան հելլենիստական կուլտուրային, Մոփքը հայկական երկրներից առաջինն էր, որտեղ սկսեցին արագօրէն զարգանալ տնտեսական կեանքն ու կուլտուրան: Թէեւ Մոփքի պատմութեան մասին մեզ ստոյգ տեղեկութիւններ չեն հասել, սակայն մեզ յայտնի են Գ. դարի մի քանի հայ թագաւորների անուններ՝ Շարասպէս, Արշամ, Արգիշարէս, Քսերքսէս, որոնք պայքարում էին Սելեւկեանների դէմ: Մեզ հասել են այս թագաւորների կտրած զբրամները: Մոփքի տնտեսական բարձր զարգացման մասին է վկայում այն հանգամանքը, որ այստեղ հիմնուել էին մի քանի քաղաքներ, որոնցից Արեւմուտսն ու Կարկաթոկեքս յայտնի էին որպէս առեւտրական կենտրոններ:

Սելեւկեան պետութեան քայքայումը

Սելեւկեան պետութիւնը Գ. դարից արդէն սկսում է հետզհետէ թուլանալ: Դրա պատճառը երկրում տիրող ներքին հակասութիւններն էին: Ստրուկների հակայական մասսան, որ ենթակայ էր անզուսպ շահագործման, միշտ թշնամաբար էր տրամադրուած տիրապետող դասակարգի հանդէպ և յաճախ ըմբոստանում ու ապստամբում էր նրա դէմ: Հսկայական

պետութիւնը բաղկացած էր քաղաքային և տարրերի ժողովուրդներից, որոնք, զրկուելով իրենց նախկին քաղաքական ինքնուրոյնութիւնից, ճնշուեցին նուաճող Սելեւկեանների կողմից: Երբ Սելեւկեան պետութիւնն արտաքին պատերազմների հետեւանքով ապրում էր ծանր քաղաքական ճգնաժամ, հպատակ ժողովուրդները, օգտուելով այդպիսի առիթից՝ ապստամբում և ազատագրական պայքար էին մղում: Ազատագրական այդ շարժումներն աւելի էին սրաքանում, երբ Հռոմն սկսում էր իր պայքարը Սելեւկեան պետութեան դէմ:

Բ. դարի սկզբներին, Կարթագէնի գրաւումից յետոյ, Հռոմն իշխում էր ամբողջ Միջերկրական ծովի վրայ. նա նուաճում է նաեւ ամբողջ Յունաստանը: Ապա Հռոմն իր աշխարհակալական քաղաքականութիւնն ուղղում է դէպի Առաջաւոր Ասիա, իր ազդեցութեանը ենթարկելով Փոքր Ասիայի յունական գաղութները և այստեղ առաջացած մանր պետութիւնները: Հըսումը հետզհետէ մօտենում էր Սելեւկեան պետութեան սահմաններին: Նա դառնում է վերջինիս վտանգաւոր մրցակից՝ Առաջաւոր Ասիայում գերիշխելու համար: Հռոմն օգտագործելով Սելեւկեան իշխանութեան հպատակ ժողովուրդների անջատողական ձգտումները, ապստամբական շարժումների է հրահրում նրանց, որպէսզի թուլացնի Սելեւկեանների պետութիւնը և իր տիրապետութիւնը հաստատի Մերձուոր Արեւելքում: Փոքր Ասիայի Մագնեզիա քաղաքի մօտ տեղի ունեցած ճակատամարտում (190 թ. մեր թ. ա.) Սելեւկեան Անտիոքոս թագաւորը հռոմայեցիների կողմից մեծ պարտութիւն է կրում:

Արշամի դրամը

Մագնեզիայի պարտութիւնը ճակատագրական է դառնում թուլացած Սելեւկեան պետութեան համար: Այդ պարտութիւնն ազդանշան է հանդիսանում Սելեւկեան տիրապետութեան տակ ճնշուած ժողովուրդների համար, որոնք, ապստամբելով, կարողանում են թօթափել Սելեւկեան լուծը և անջատուել նրանից: Թուլացած Սելեւկեան իշխանութեան դէմ ապստամբել էր Պարսկաստանը դեռեւս 250 թ., իսկ Մագնեզիայի ճակատամարտից յետոյ իրենց անկախ են յայտարարում Հայաստանը, ինչպէս նաեւ հարեւան Պոնտոսը, Վրաստանը և հիմնում են իրենց ինքնուրոյն պետութիւնները:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ԵՒ ՆՐԱ ՊԱՅՔԱՐՆ ՕՏԱՐ ՆՈՒԱՃՈՂՆԵՐԻ ԴԷՄ

(189—1 ք. ք. մեք ք. ա.)

1.— ԱՐՏԱՇԻՍԵԱՆ ԴԻՆԱՍՏԻԱՆ

**Արաաշէս Ա.ի
իւ Զարեհի բազա-
ւորութիւնները**

Մագնեզիայի ճակատամարտից յետոյ Սելեւկեան պետութիւնից անջատուած Մեծ Հայքը և Ծոփքը դարձան անկախ պետութիւններ։ Մեծ Հայքում իրեն անկախ յայտարարեց Արաաշէս Ա.ը (189 թ.), իսկ Ծոփքում՝ Զարեհը։ Նրանք, որ մինչ այդ համարւում էին Սելեւկեանների վասալներ, նորակազմ այդ պետութիւններում սկսեցին իշխել որպէս անկախ թագաւորներ։ Նրանք ծագումով հայեր էին և ստացել էին հելլենիստական կրթութիւն։

Մեծ Հայք

Արաաշէս Ա.ը (189—160 թ. թ.), դառնալով Մեծ Հայքի (Մեծ Հայաստանի) թագաւոր, ձեռնարկեց հայ պետականութեան կազմակերպմանը և զարկ տուեց նրա տնտեսական, ռազմական ու վարչական շինարարութեանը։ Նա իր պետութեան կենտրոնը հաստատեց Արաքսի հովտում՝ Արարատեան դաշտում։ Այս արգաւանդը և հարուստ դաշտավայրն իր տնտեսական նշանակութեամբ աւելի բարձր էր, քան Հայաստանի միւս վայրերը։ Նա ընկած էր այն ժամանակուայ միջագետքին տարանցիկ առեւտրական ճանապարհների հանգույցներից մէկի վրայ։ Ահա այդ արգաւանդը դաշտավայրում, Արաքսի մի պտոյտի վրայ։ Արաաշէսը կառուցեց իր հռչակաւոր մայրաքաղաքը, որն իր տնունով կոչեց Արտաշատ։ Ժամանակի յոյն պատմագիրները մեծ գովասանքով են խոսում այդ քաղաքի մասին, որը ռազմականապէս ամուր էր և աչքի էր ընկնում իր փարթամութեամբ, արդիւնաւորութեամբ և առեւտրով։

Արաաշէս Ա.ը ձեռնարկում է Հայկական բարձրաւանդակի մի շարք շրջանների նուաճման գործին։ Մեղացիներից նա խլում է Կոսպիական ծովեզերքը, որ հետագայում կոչւում էր Փայտակարոն, և Բասրոպեան (Վասպուրականի արեւելեան մասերը), վրացիներից՝ Գուգարքը (այժմեան Լոռու շրջանը) և Կղարջքը (Ճորոխ գետի հովիտը), խալիքներից և մոսխրից՝ Կարինը (այժմեան Էրզրումի շրջանը) ու Դերջանը, կատաններից՝ Եկեղեաց գաւառը, Սիրիայից՝ Տմորիքը։ Տեղի է ունենում Հայաստանի հողամասային ու հեթանոսական համախմբումը և կազմւում է մի ընդարձակ պետութիւն, որի սահմանների մէջ է մտնում գրեթէ ամբողջ Հայկական բարձրաւանդակը։

Արտաշէսը փորձում է իր պետութեանը միացնել նաեւ Ծոփքը, բայց այդ նրան չի յաջողուում: Նրա թագաւորութեան ժամանակ Սելեւկեան իշխանութիւնը ձգտում է Հայաստանը նորից ենթարկել իրեն, սակայն Արտաշէսը դաշնակցելով մեղացիներին հետ, կարողանում է պաշտպանել իր երկրի անկախութիւնը:

Արտաշէս Ա.ից մեզ հասել են միայն երկու կտոր միեւնոյն բովանդակութիւնն ունեցող արամեատառ արձանագրութիւններ, որոնց մէջ յիշատակուած է նաեւ նրա հօր՝ Զարեհի անունը. նրա թագաւորութեան մասին մեզ տեղեկութիւններ հաղորդում են գլխաւորապէս հին յոյն մատենագիրները: 161 թ. սկսած այդ աղբիւրները լռում են, և մեզ ոչինչ յայտնի չէ Արտաշէս թագաւորի վերջին տարիների մասին: Սակայն հայ ժողովրդական բանահիւսութեան մէջ, մանաւանդ վիպական ստեղծագործութիւններում, որոնք օգտագործելով՝ պատմագիր Մովսէս Խորենացին գրել է Արտաշէս թագաւորի պատմութիւնը, պահպանուել են մի քանի պատառիկներ Արտաշէսի մասին: Ըստ այդ վիպական հատուածների՝ Արտաշէս թագաւորի ամուսնութիւնը կապւում է ալանների դէմ նրա վարած պատերազմի հետ: Այս մասին պատմում է հետեւեալը. — Երբ պարտուած ալանները բանակցում են Արտաշէսի հետ, վերջինս տեսնում է ալանների թագաւորի գեղանի դուստր Սաթենիկին, որը խնդրում է հայոց թագաւորին՝ ազատել գերի ընկած իր եղբօրը: Արտաշէսը սիրահարւում և փոխցնում է Սաթենիկին՝ ամուսնանալու նպատակով:

Արտաշէս Ա.ի արամեատառ արձանագրութիւն՝ գտնուած Նոր-Բայազիտում (Հայաստանի Պետ. Պատմ. թանգարան):

Հեծաւ քաջ քաղաւորն Արաւսէս սել գեղեցիկ ծիւղ վրայ.
 Եւ հանեց ոսկի օղով կարմիր կաշւ պարանք,
 Եւ անցաւ ինչպէս սրաքել արծիւ գետի միջով,
 Եւ հանեց ոսկե օղով կարմիր կաշւ պարանք,
 Զգեց ալանների օրհորդի մեջքին.
 Եւ շատ ցաւեցրեց փափուկ օրհորդի մեջքը,
 Արագ հասցնելով նրան իր բանակը:

Արտաշէսը կատարում է ճոխ հարսանիք, որի առթիւ, նոյնպէս ժողովրդական զրոյցի մէջ, ասեւում է, թէ՛ «Ասկէ անձրեւ էր տեղում Արտաշէսի փեսայութեան ժամանակ, մարգարիտ էր թափւում Սաթենիկի հարսնութեան ժամանակ»:

Ըստ նոյն վիպական քանոնիւսութեան, Արտաշէսի մահը մեծ սուգ է պատճառում ժողովրդին, և շատերը, համաձայն տիրող հեթանոսական հաւատալիքների, ինքնակամ իրենց զոհում են նրա գերեզմանի վրայ:

Փոքր Հայք

Մագնեզիայի ճակատամարտից յետոյ Փոքր Հայքը, որ գրեթէ ինքնուրոյն պետութիւն էր, նոյնպէս դառնում է միանգամայն անկախ իշխանութիւն: Այս ժամանա-

կաշրջանի վերաբերեալ մեզ մանրամասն տեղեկութիւններ չեն հասել: Յոյն պատմագիր Ստրաբոնը գրում է. «Փոքր Հայքը բաւական բերրի երկիր է: Ծովաց նման սա էլ ունեցել է միշտ իր բնիկ իշխանները, որոնք մերթ Մեծ Հայոց բարեկամ էին և մերթ ինքնագլուխ: Իրենց հնազանդ էին խաղտիք և տիբարիները, այնպէս որ իրենց իշխանութիւնը տարածւում էր մինչեւ Տրապիզոն և Փարնակիա»: 190—156 թ. թ. իշխատւում է Փոքր Հայքի թագաւոր Մինրդատը, որն ազգական էր Սելեւկեան թագաւոր Անտիոքոս Մեծին: Իր երկրի սահմաններն ընդարձակելու նպատակով նա յարձակումներ է գործում Կապադովիայի վրայ: Մինրդատը և նրա յաջորդները, շարունակելով իրենց նուաճողական քաղաքականութիւնը, դաշնակցում էին Պոնտական թագաւորութեան հետ:

2.— ՏԻԴՐԱՆ Բ.Ի ՄԻԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Տիգրան Բ.

Արտաշէս Ա. թագաւորի մահից յետոյ 65 տարուայ մի ժամանակաշրջան սքողւում է անյայտութեամբ: Միայն իշխատւում են Արտաւազդէ և Տիգրան թագաւորների անունները, բայց նրանց գործերի մասին ոչինչ յայտնի չէ: Սակայն 95 թ. սկսած՝ Մեծ Հայքում տեղի ունեցած անցուղարձի վերաբերմամբ ունենք բաւական ստոյգ տեղեկութիւններ: Այդ թուականին Հայաստանի թագաւոր է դառնում Տիգրան Բ.ը:

Երկրորդ դարի վերջերին Իրանի պարթեւական պետութիւնը հասում հզօրութեան բարձր աստիճանի: Պարթեւական թագաւոր Մինրդատ Բ.ը հողամասային մեծ նուաճումներ է կատարում, իր երկրի սահմաններն ընդլայնելով գրեթէ մինչեւ Եփրատ գետը: Այստեղ նա ընդհարում է հայկական իշխանութեան հետ: Այդ ընդհարման հետեւանք լինում է այն, որ Մինրդատ Բ.ը Հայաստանից յետ է խլում Արտաշէս Ա.ի նուաճած գաւառներից մի քանիսը և պատանդ է վերցնում թագաժառանգ Տիգրանին: Ստեղծւում է քաղաքական մի դրութիւն, երբ Հայաստանը որոշ կախում ունէր պարթեւական պետութիւնից: Սակայն Տիգրանը, Հայաստանի հա-

բաւ-արեւելեան գաւառներից զիջելով Միհրդատ Բ.ին 70 հովիտ, ազատ-
 ւում է պատանդութիւնից և վերադառնալով Հայաստան, ժառանգում է
 Թագաւորական գահը։ Պարթեւական թագաւորի քաղաքականութեան մէջ
 Հայաստանի նկատմամբ տեղի ունեցած այդ փոփոխութիւնը պէտք է բա-
 ցատրել այն ժամանակ ստեղծուած քաղաքական հանգամանքներով։ Պար-
 թեւական պետութեանն արեւմուտքից սպառնում էր աշխարհակալ Հռո-
 մը, որն արդէն հաստատուել էր Փոքր Ասիայի արեւմտեան ծայրում և
 Միջերկրական ծովի մերձակայ երկրներում։ Այստեղից Հռոմը ծաւալում
 էր իր նուաճողական առաջխաղացումը դէպի արեւելք, իսկ միեւնոյն ժա-
 մանակ Պարթեւական դինաստիան դժուար կացութեան մէջ էր ընկել
 ներքին կռիւների պատճառով։ Այս պայմաններում Հայաստանը պարթե-
 վական պետութեան համար կարող էր պաշտպանողական պոտուար հան-
 դիսանալ Հռոմի յարձակման դէմ։

Տիգրան թագաւորը գահ բարձրանալով, ձեռնամուխ եղաւ Հայաստա-
 նի (Մեծ Հայքի) պետականութեան և, մանաւանդ, ռազմական ուժի կազ-
 մակերպմանը։ Անսպառ եռանդի ու բարձր ընդունակութիւնների տէր լի-
 նելով՝ Տիգրան Բ.ն իր երկարատեւ գահակալութեան ընթացքում (95—55
 թ. թ.) ցուցաբերում է երկրի սահմաններն ընդարձակելու և ամրապնդե-
 լու քաղաքականութիւն, ռազմական ունակութիւն, դիւանագիտական
 հմտութիւն և, վերջապէս, պետական, տնտեսական ու կուլտուրական
 շինարարութեան մեծ ընդունակութիւն։

Տիգրան Բ.ն առաջին հերթին իրագործում է Արտաշէս Ա.ի ծրագիրը
 և գրաւում է Ծոփքն ու ամբողջացնում Հայաստանը (93 թ.)։ Այնուհե-
 տեւ Տիգրանը Պարթեւական Պարսկաստանից յետ է խլում 70 հովիտը և
 Հայաստանի հարաւ-արեւմտեան մի շարք այլ վասալական երկրներ։ Այս-
 պիսով, նա ո՛չ միայն վերականգնում, այլեւ աւելի է ընդարձակում Ար-
 տաշէս Ա.ի շրջանի Հայաստանի սահմանները և ամրացնում այդ դինաս-
 տիայի դիրքը, իւրացնելով պարթեւ թագաւորների «արքայից արքայ»
 տիտղոսը։

Պոնտոսի պետաւրիւնը

Տիգրան Բ.ի թագաւորութեան ժամանակ մեծ նշանա-
 կութիւն է ստանում հիւսիս-արեւմտեան կողմից Հա-
 յաստանին սահմանակից Պոնտական թագաւորութիւնը,
 որը բռնում էր Սեւ ծովի հարաւ-արեւելեան ափերը։ Այստեղ իշխում էր
 Միհրդատ Պոնտացին, որը կոչւում էր նաեւ Միհրդատ եւպատոր։ Սա ա-
 կանաւոր դէմք էր և աչքի ընկնող զբո խաղաց Փոքր ու Առաջաւոր Ա-
 սիայի այն ժամանակուայ քաղաքական կեանքում։ Հելլենիստական ոգով
 կրթուած, ռազմական ու պետական մեծ ձիրքերով օժտուած՝ նա տարւում
 էր քաղաքական մեծ ծրագրերով, որոնց իրագործման համար ամբողջ
 կեանքում գործում էր անսպառ եռանդով ու խիզախ ձեռնարկումներով։
 Նրա նպատակն էր՝ Պոնտոսը դարձնել մի մեծ հելլենիստական պետու-
 թիւն, որը պէտք է ընդգրկէր ամբողջ Փոքր Ասիան։ Սեւ ու Միջերկրա-

կան ծովերի յուշական կղզիների և նոյնիսկ Պալքանեան թերակղզու, այն է՝ Յուշաստանի հետ միասին։ Սակայն այս աշխարհակալական ծրագիրն իրականացնելու ճանապարհին նա պէտք է անպայման ընդհարուէր արդէն հզօր և նոյնպէս աշխարհակալական նուաճումներով տպրող Հռոմի հետ, որի գերիշխանութեան տակ էին գտնուում այդ երկրները։

Միհրդատ Եւպատորն առաջին հերթին կաղմակերպեց և բարձրացրեց Պոնտական թագաւորութեան ռազմական ուժը։ Այնուհետեւ նա սկսեց ընդարձակել այդ պետութեան սահմանները՝ նուաճելով և իր իշխանութեանը ենթարկելով հարեւան երկրները։ Նա Պոնտական պետութեանը միացրեց նաեւ Փոքր Հայքը (112 թ.), որն այնուհետեւ այլեւս երբեք չվերականգնեց իր անկախութիւնը։ հետագայում, Հռոմի և ապա Բիւզանդիայի գերիշխանութեան ժամանակ, նա դառնում է այդ պետութիւնների հողամասի ենթակայ մարզ։

Միհրդատի ու
Յիգրան Բի
ղաշինը

Գրաւելով Փոքր Հայքը՝ Միհրդատ Պոնտոսին սահմանակից էր դառնում Մեծ Հայքին։ Եւ երբ Մեծ Հայքի թագաւոր է դառնում Տիգրան Բ., Միհրդատը յանձին նրա տեսնում է այն իրական ուժն ու դաշնակիցը, որի հետ միասին կարող էր իրագործել իր ծրագիրը։ Եւ ահա այդ երկու հարեւան միապետների միջեւ կնքուում է գաղտնի դաշնագիր (94 թ.), ուղղուած Հռոմի և Պարթեւների դէմ։ Այդ դաշնագրով Միհրդատին է վերապահուում Փոքր Ասիայի արեւմտեան և հիւսիսային երկրները, իսկ Տիգրանին՝ նուաճել Հայաստանի հարաւ-արեւմտեան երկրները։ Այդ դաշինքն ամրապնդուեց նաեւ բարեկամական կապերով՝ Տիգրան Բ.ի ամուսնութեամբ Միհրդատի աղջկայ հետ։

Արտաքին քաղաքական հանգամանքները նպաստաւոր կերպով էին դասնորոշել երկու դաշնակիցների համար։ Նրանց վտանգաւոր ախոյեան Հռոմն այն ժամանակ ապրում էր տեւական ներքին քաղաքական ճգնաժամ։ Իտալիկների ապստամբութիւնը, աշխուպետական ու ղեմոկրատական հոսանքների անընդհատ քաղաքական արիւնայի պայքարը և, վերջապէս, սարուկների ապստամբութիւններն Իտալիայում, չափազանց լուրել էին հռոմէական Սենատի ուժերն ու կաշկանդել նրա քայլերը։ Ուստի Հռոմը հնարաւորութիւն չէր ունենում գործօն կերպով միջամտելու ասիական իրադարձութիւններին, չնայած որ հռոմէական գերիշխանութիւնը ճանաչող կամ Հռոմի դաշնակից համարուող երկրներն անդադար դիմում էին Սենատին՝ պաշտպանութիւն խնդրելով Միհրդատի ու Տիգրանի արշաւանքների դէմ։

Կապադովկիայի
գրաւումը եւ
Սիւլայի արշաւանքը

Համաձայն կնքուած դաշնագրի, ըստ որի Տիգրան Բ.ն աջակցելու էր Միհրդատ Պոնտացու նուաճողական արշաւանքներին Փոքր Ասիայում, Տիգրանը հայկական զօրքերով գրաւում է Հայաստանի սահմանակից Կապադովկիան։ Այս երկիրը գտնուում էր Հռոմի

հովանավորութեան տակ և նրա թագաւորը հանդիսանում էր Հռոմի վասալը: Հռոմէական Սենատը կարգադրում է Կիլիկիայի անթիւիւպատոս Սիլլային՝ ետ գրաւել Կապադովկիան: Սիլլան իր զօրքերով անակնկալ կերպով յարձակւում է Կապադովկիայի վրայ, նորից վերականգնում այստեղի թագաւորութիւնը և հայկական զօրքերին ետ մղում Եփրատի միւս կողմը: Այդ առաջին բացայայտ ընդհարումն էր Հռոմի և Հայաստանի միջեւ: Սակայն Սիլլան չկարողացաւ չարունակել իր գործը երկու դաշնակիցների առաջխաղացման դէմ, որովհետեւ նա ստիպւում էր իր բանակով՝ վերադառնալ Հռոմ՝ այնտեղ վերակառնւած քաղաքայիական կռուիւնների պատճառով:

Օգտուելով այս հանգամանքից, Միհրդատն ու Տիգրանը վերակսում են իրենց արշաւանքները դէպի Արեւմուտք: Տիգրանը նորից գրաւում է Կապադովկիան, իսկ Միհրդատը՝ Բիթանիան: Այս յաջողութիւններից յետոյ երկու դաշնակիցները ձեւնամուխ եղան աւելի ընդարձակ արշաւանքների փամփանակը շատ նպաստաւոր էր: Փոքր Ասիայի ժողովուրդներին մէջ, որոնք հեծում և կեղեքւում էին հռոմէական իշխանութեան տակ, խմբւում է ապստամբական տրամադրութիւն, որ չափազանց դիւրացնում է Միհրդատ Պոնտացու նուաճողական գործը: Միհրդատն օգտագործեց տեղական ժողովուրդների մէջ տիրող տաեյութիւնն ու թշնամութիւնը դէպի բռնակալ Հռոմը: Նա դրդում էր փոքրասիական ժողովուրդներին կոտորել հռոմայեցիներին և գրաւել նրանց գոյքը, իսկ ստրուկներին ազատութիւն էր խոստանում, եթէ նրանք դուրս գային իրենց տէրերի դէմ և միանային ապստամբութեանը: Բացի դրանից՝ Միհրդատը պարտքերի ոչնչացում էր խոստանում բոլոր նրանց, ովքեր կ'անցնէին իր կողմը: Այս խոստումները մեծ արձագանգ գտան Փոքր Ասիայում և Միջերկրածովեան կղզիների վրայ եղած բոլոր քաղաքներում:

Այս պայմաններում, Միհրդատ Պոնտացին, ահազին զօրաբանակի գլուխ անցած, նուաճում է ամբողջ Փոքր Ասիան, Միջերկրածովեան կղզիները և Սեւ ծովի հիւսիսային եզերքը: Այնուհետեւ նա անցնում է Պալքանեան թերակղզին ու գրաւում Թրակիան, Մակեդոնիան և Յունաստանը: Ամենուրեք ժողովուրդները մեծ խանդավառութեամբ դիմաւորում էին Միհրդատ Պոնտացուն, իբրեւ ողջատարարի: Միհրդատի զօրավար Արքեյլայոսը 100 հազարնոց զօրաբանակով հաստատւում է Յունաստանի Աթէնք քաղաքում:

Սակայն Միհրդատ Պոնտացին երկար չվայելից իր յաղթանակների պտուղները: Հռոմէական զօրքերը դարձեալ Սիլլայի հրամանատարութեամբ, 87 թ. երեւացին Պալքանեան թերակղզում: Սիլլան մի շարք ճակատամարտերում պարտութեան մատնեց Միհրդատ Պոնտացու զօրաբանակը և վերստին գրաւեց Յունաստանը: Ապա նա իր զօրքերը Պալքանեան թերակղզուց տեղափոխեց Փոքր Ասիա, չարունակելով ուղմական գործողութիւնները Միհրդատի դէմ: Միհրդատն ստիպւում եղաւ

հաշտութիւն խնդրել: Սիւլան, որ շտապում էր վերադառնալ քաղաքացիական կռիւներից ու ներքին յուզումներից ալեկոծուող Հռոմ, հաշտութեան դաշն կնքեց Միհրդատի հետ (84 թ.):

Յիգրան Բ.ի նուաճումները

Մինչդեռ Միհրդատ Պոնտացին զբաղուած էր յաղթական արշաւանքներով և ապա Սիւլայի դէմ պատերազմելով, Տիգրան Բ.ը նոյնպէս առաջ էր տանում իր նուաճումներն Առաջաւոր Ասիայում: Նախ նա գրաւում է պարթեական թագաւորութեան հիւսիս-արեւմտեան մասում գտնուող մի քանի վասսական իշխանութիւնները, ամբողջ Հիւսիսային Միջագետքը, Կորդուաց աշխարհը և ապա իր իշխանութիւնը տարածում է Պարսկական Ատրպատականի վրայ: Ապահովելով իր պետութիւնը հիւսիսից, հարաւից և արեւելքից, Տիգրան Բ.ն իր արշաւանքներն ուղղում է դէպի հարաւ-արեւմուտք: Այստեղ նա գրաւում է Օսրոէնը, Արեւելեան Կիլիկիան, Ասորիքը, Փիւնիկիան և հասնում է մինչեւ Պաղեստինի սահմանները: Տիգրան Բ.ի այդ նուաճումները տեւեցին 25 տարի և վերջացան մօտաւորապէս 70 թ.: Այսպիսով, Տիգրան Բ.ի ժամանակ Հայաստանը դարձաւ մի լայնածաւալ պետութիւն, որը տարածւում էր Կուր գետից մինչեւ Պաղեստին և Ատրպատականից մինչեւ Կիլիկիա: Նախկին Սելեւկեան պետութեան մայրաքաղաք Անտիոքը դառնում է Տիգրան Բ.ի պետութեան խոշոր կենտրոններից մէկը: Տիգրանը հանդիսանում էր Առաջաւոր Ասիայի այն ժամանակուայ ամենահզօր թագաւորը, որի իշխանութիւնը տարածւում էր մի ընդարձակ երկրի բազմատարր ու բազմալեզու ժողովուրդների վրայ:

Յիգրան Բ.ի պետական շինարարութիւնը

Իր նուաճումներն ամրապնդելու և լայնածաւալ պետութեան բազմազան ժողովուրդներին կառավարելու համար Տիգրան Բ.ը ձեռնարկում է ծաւալուն շինարարութեան և հանդէս բերում իր վարչական ու պետական մեծ ընդունակութիւնները:

Տիգրան Բ.ին ամենից առաջ զբաղեցնում է պետութեան հողամասի պաշտպանութեան հարցը: Նա կազմակերպում է մեծ բանակ, որի մի մասը բաղկացած էր վարձկան զօրքերից: Բանակի գլխաւոր հրամանատարները հայ ազնուական դասի ներկայացուցիչներն էին. մեծ մասամբ Տիգրանի ազգականները: Տիգրան Բ.ի զօրաբանակի կազմն այսպէս է նկարագրում պատմագիր Մովսէս Սորենացին.

«Հետեւակ կռուողները ձիաւոր դարձան, պարսուորները՝ յաջող աղեղնաւորներ, կոպալներով կռուողները ղինուեցին սրերով ու տէգաւոր նիզակներով, մերկերը պատսպարուեցին վահաններով և երկաթէ զգեստներով: Եւ երբ նրանք մի տեղ հաւաքուէին, միայն նրանց արտաքին տեսքն ու նրանց պահպանակների ու զէնքերի փայլմունքը բաւական էին թշնամիներին հալածելու և վանելու»:

Արտաքին անսկզկալ յարձակումներից պետութեան սահմաններն ապահովելու համար Տիգրան Բ.ը հիմնում է բղբոխութիւններ, այն է՝ կողմնակալ իշխանութիւններ, որոնց թիւը չորս էր։ Հիւսիսային սահմանի պաշտպանութիւնը յանձնուած էր Գուգարքի բղբչխին, հարաւային սահմանինը՝ Աղձնիքի բղբչխին, արեւմտեան սահմանինը՝ Մոփքի բղբչխին և արեւելեան սահմանինը՝ Նոր-Շիրական գաւառի բղբչխին, որը նշանակւում էր Արծրունի նախարարական տոհմից։

Պետութեան գլուխ էր կանգնած թագաւորը, որն օժտուած էր կենսորոնաձիգ և ինքնակալ իշխանութեամբ։ Միահեծան թագաւորն ունէր առանձին գործակալներ, այսինքն պաշտօնեաներ՝ երկրի զանազան մարզերը կառավարելու համար։ Այդ գործակալները բացառապէս տեղական աւատակեցական իշխաններն էին, որոնք Հայաստանում կոչուում էին նախարարներ։

Տիգրան Բ.ը մեծ զարկ տուեց Հայաստանի տնտեսական կեանքի զարգացմանը, նա մեծ ուշադրութիւն դարձրեց մասնաւորապէս առեւտրի ու արհեստների ծաւալման վրայ։ Առեւտրական յարաբերութիւնների զարգացման առնչութեամբ Տիգրան Բ.ը կտրում է սեփական դրամ՝ ոսկուց, արծաթից և պղնձից, իր պատկերով ու անունով և յունական գրութեամբ։ այդ դրամներից բաւական քանակութեամբ հասել են մեզ։

Հայաստանում առեւտրուն ու արհեստները ծաղկեցնելու նպատակով Տիգրան Բ.ն իր նուաճած փոքրասիական երկրներից՝ Ասորիքից, Փիւնիկիայից և այլ վաճառաւոր վայրերից Հայաստանի կենտրոնական վայրերն էր գաղթեցնում մեծ թւով յոյներ, հրեաներ և ասորիներ։ Դրանք մեծ մասամբ առեւտրականներ ու արհեստաւորներ էին, որոնք բռնի կերպով տեղափոխուում և բնակեցւում էին Հայաստանի առեւտրական ճանապարհների վրայ ընկած քաղաքներում։

Տիգրանը հիմնեց մի նոր քաղաք, որը Հայաստանի մայրաքաղաք Արտաշատից յետոյ բռնում էր երկրորդ տեղը։ Այդ նոր քաղաքը, որ Տիգրանի անունով կոչուեց Տիգրանակերտ և շինուած էր Արեւմտեան Տիգրիսի հիւսիսային կողմում, դարձաւ տնտեսական, առեւտրական և կուլտուրական խոշոր կենտրոն։ Տիգրանակերտը չրջապատուած էր բարձր պարիսպներով, ներսում ունէր անմատչելի միջնաբերդ։ Թագաւորական շքեղ ապարանքը կառուցուած էր քաղաքի պարիսպներից դուրս՝ չրջապատուած այգիներով, ձկնառատ աւազաններով և յատուկ պուրակներով, որոնք հարուստ էին որսի կենդանիներով։ Հին յունական պատմագիրները նկարագրում են Տիգրանի այդ երկրորդ մայրաքաղաքը որպէս հոյակապ, շքեղ, բազմամարդ, գեղեցիկ ու հարստութիւններով լի քաղաք։

Տիգրան Բ.ի թագաւորութեան սկզբնական շրջանում, 25 տարի շարունակ, Հայաստանը պետականօրէն, տնտեսապէս ու կուլտուրապէս ծաղկում և զարգանում էր, վայելելով ապահով ու խաղաղ կեանք։

Իր պետական, վարչական, տնտեսական ու ռազմական յաջողութիւն-

ների համար հին պատմագիրների գրուած քներում և ժողովրդական աւանդութիւններում նա անուանուած է Տիգրան Մեծ:

Լուկուլլոսի արշաւանքները

Տիգրան Բ.ի և Միհրդատ Պոնտացու նուաճումներն ու վարած քաղաքականութիւնը, անշուշտ մեծ հարուած էին հասցնում Հռոմի աղդեցութեանը և աշխարհակալական դիրքին Առաջաւոր Ասիայում: Հռոմը կաշկանդուած լինելով Խառլիայում բռնկած ներքին ապստամբութիւններով և արիւնահեղ քաղաքացիական կռիւներով, ստիպուած էր առժամանակ համբերութեամբ տանել քաղաքական պարտութիւնն ու նուաստացումն Ասիայում: Սակայն, երբ Հռոմում ներքին ապստամբական յուզումները ճնշուելուց յետոյ տիրեց քիչ թէ շատ կայուն քաղաքական դրութիւն, Սենատը նորից իր ուշադրութիւնը դարձրեց ասիական գործերին:

Տիգրան Բ.ի ոսկեդրամը
(Բրիտանական թագարան):

Հռոմէական Սենատն շտապ կերպով Արեւելք է ուղարկում Լուկուլլոս զօրավարին՝ մեծ բանակով, որովհետեւ Միհրդատ Պոնտացին խախտել էր Սիլլայի հետ կնքած դաշնագիրն ու նորից դրաւել փոքրասիական մի քանի երկրներ և միացրել իր պետութեանը, Հռոմայեցիների և պոնտական զորքերի միջեւ սկսուած է նոր պատերազմ, որը պատմութեան մէջ յայտնի է «Միհրդատեան երկրորդ պատերազմ» անունով:

Լուկուլլոսը մի քանի ճակատամարտերում պարտութեան մատնեց Միհրդատին: Հռոմէական զօրավարը ետ խլեց Միհրդատի գրաւած փոքրասիական երկրները և վերականգնեց Հռոմի գերիշխանութիւնը. նա նուաճեց նոյնիսկ Պոնտական թագաւորութիւնն ու Փոքր Հայքը: Միհրդատը փախուստ տալով դէպի Հայաստան՝ հազիւ կարողացաւ փրկել իրեն, Սակայն Տիգրան Բ.ը զինական աջակցութիւն ցոյց չտուեց իր դաշնակցին և թոյլ չտուեց նրան իր մօտ գալու. միայն կարգադրեց պատսպարելու նրան Հայաստանի արեւելեան ամրոցներից մէկում: Այդ քայլն անելով՝ Տիգրան Բ.ը կարծում էր, թէ կարելի կը լինի խուսափել Հռոմի հետ ընդհարուելուց: Սակայն նա սխալուեց այդ հարցում:

Յուդթանականներով տարուած փառամոլ Լուկուլլոսն օգտագործեց քատեղծուած դրութիւնը, Նա, Սենատի կողմից լիազօրուած չլինելով պատերազմելու Տիգրան Բ.ի դէմ, իրաւունք չունէր արշաւելու Հայաստան: Սակայն նրա համար պատեհ առիթ ծառայեց այն հանգամանքը, որ Միհրդատն ապստան էր գտել Հայաստանում: Նա յատուկ դեսպան ուղարկեց և պահանջեց Տիգրանից՝ Միհրդատ Պոնտացուն յանձնել իրեն (70 թ.

մեր թ. ա.) Հայոց թագաւորը մերժեց այդ պահանջը. այս մերժումը պատրուակ դարձաւ Լուկուլլոսի համար Հայաստանի վրայ արշաւելու:

Հայ-հռոմէական
պատերազմը

Տիգրան Բ.ն ուշադրութիւն չէր դարձնում Լուկուլլոսի սպառնալիքներին, հաւատացած լինելով, որ Հռոմի Սենատը տրամադիր չէ Հայաստանի դէմ պատերազմելու: Ուստի նա պատերազմական պատրաստութիւն

չտեսաւ, իսկ Լուկուլլոսը, ընդհակառակը, գրեթէ մի ամբողջ տարի գաղտնի զբաղւած էր իր ծրագրած պատերազմի պատրաստութիւններով: Միայն այն ժամանակ, երբ Լուկուլլոսը, գրաւելով Պոնտական թագաւորութեան մեծ մասը, պատրաստ էր արշաւելու Հայաստանի վրայ, Տիգրանը համոզուեց, որ պատերազմն անխուսափելի է: Նա իր մօտ հրաւիրեց Միհրդատ Պոնտացուն, որին մինչ այդ հեռու էր պահում իրենից, և նրա հետ միասին կազմեց ռազմական գործողութիւնների ծրագիրը: Ուրշուեց չսպասել հռոմայեցիների յարձակմանը, այլ անմիջապէս պատերազմական գործողութիւններ սկսել նրանց դէմ:

Սակայն Լուկուլլոսը, կանխելով իր հակառակորդներին, միանգամայն անսպասելի կերպով անցաւ Եփրատը և մտաւ Ծոփք: Այստեղից նա շտապեց դէպի Տիգրանակերտ, նպատակ դնելով այդտեղ ճակատամարտի բռնուել Տիգրանի հետ: Այդ առաջխաղացման արագութիւնը վճռական հետեւանք ունեցաւ Լուկուլլոսի յաջողութիւնների համար: Հռոմէական զօրքի այդ առաջխաղացումը կասեցնելու համար Տիգրանը մի փոքր զօրաբաժին ուղարկեց նրա դէմ Մհերոսիան զօրավարի հրամանատարութեամբ, որը, սակայն, պարտութիւն կրեց: Տիգրանն իր բանակով շտապ հեռացաւ Տիգրանակերտից, նպատակ ունենալով համախմբելու և կազմակերպելու իր ուժերը՝ վճռական ճակատամարտ տալու համար:

Տիգրանակերտի պաշտպանութիւնը յանձնուած էր Մանկէ զօրավարին, որի արամադրութեան տակ եղած զօրքի զգալի մասը վարձկան էր: Հռոմէական բանակը օգտուելով նպաստաւոր հանդամանքից, պաշայեց Տիգրանակերտը: Տիգրանը տեսնելով արքունի գանձերին ու հարէմին սպառնացող վտանգը, իր բանակից մի զօրագունդ է ուղարկում, որը ճեղքելով հռոմէական բանակը, մտնում է Տիգրանակերտ և զուրա բերում հարէմն ու գանձերի մի մասը:

Տեսնելով, որ Տիգրանակերտի գրաւումը ձգձգւում է, Լուկուլլոսը որոշեց իր բանակի մի մասը թողնել Տիգրանակերտի պաշարման համար, իսկ միւս մասով հետապնդել Տիգրանին: Վերջինիս բանակը շուտով հանդիպեց Լուկուլլոսի զօրքերին: 69 թ. Հոկտեմբերի 6ին տեղի ունեցաւ երկու հակառակորդների ճակատամարտը, որտեղ հայոց զօրքը պարտուեց: Նահանջի ճանապարհին Տիգրանը հանդիպեց Միհրդատ Պոնտացուն, որը նրան օգնութեան էր գալիս: Տիգրանը Միհրդատի հետ միասին ձեռնարկեց նոր բանակ կազմելու:

Չնայած Տիգրանակերտի անառիկ ամրութիւններին և հայկական զօր-

քերի հերոսական զիմադրութեանը, այնուամենայնիւ Լուկուլլոսին յաջողութեց գրաւել քաղաքը՝ շնորհիւ կաշառուած յոյն բնակչութեան դաւաճանութեան։ Լուկուլլոսը կրակի մատնեց և կողոպտեց քաղաքը, միայն ինքն արքունի գանձարանից յափշտակեց 8000 տաղանտ (մօտ 15 միլիոն ռուբլի՝ ոսկով), քաղաքացիների հարստութիւնների մեծ մասն էլ ընկաւ հռոմէական զինուորյան ձեռքը։

Տիգրան Բ-ի պարտութիւնը և հռոմէական զօրքի յաղթանակը մեծ ազդեցութիւն ունեցան Առաջաւոր Ասիայի ժողովուրդների քաղաքական տրամադրութեան վրայ։ Լուկուլլոսի նուաճած մի շարք երկրներ՝ Կորդոբը, Հիւսիսային Միջագետքի մեծ մասը, Կոմագենը, Ասորիքը և Արեւելեան Կիլիկիան անջատուած են Տիգրանի պետութիւնից։

Նրան հաւատարիմ է մնում միայն Միջագետքի մի մասը՝ Մծբին քաղաքով, որտեղ իշխում էր Տիգրանի եղբայրը՝ Սուկայն տակաւին կանգուն էր բուն Հայաստանը, որտեղ հռոմէական լեգէոնները դեռ ոտք չէին դրել։

Լուկուլլոսը շարժուած էր չափազանց զգոյշ։ Տիգրանակերտի գրաւումից յետոյ նա իր յաղթական լեգէոններով չհետապնդեց Տիգրանին և չմտաւ բուն Հայաստանի ներսը, այլ քաշուեց Կորդոբաց աշխարհը՝ ձմեռելու։ այստեղ նա կարող էր օգտուել հացի առատ պաշարներից։ Իսկ Տիգրան Բ-ը և Միհրդատ Պոնտացին այդ ձմեռուայ ընթացքում տենդ-օրէն պատերազմի պատրաստութիւններ էին տեսնում — զօրք էին հաւաքում, զէնքի և ուսեստի պաշարներ կուտակում, ամրութիւններ կառուցում և ժողովրդական մասսաներին համախմբում՝ Հռոմի դէմ կուռելու համար։ Նրանք այժմ ծրագրում էին թշնամու դէմ դուրս գալ ո՛չ թէ բաց դաշտում, մեծ ճակատով, այլ առանձին, շեշտակի հարուածներով նեղել և թուլացնել հռոմէական զօրքը, ինչպէս և դժուարացնել նրա պարենաւորումը։ Այսպիսի տակտիկայի համար միանգամայն նպաստաւոր էին Հայաստանի աշխարհագրական պայմանները։

Տեսնելով, որ Տիգրանը ո՛չ հաշուութեան առաջարկ է անում և ո՛չ էլ նախադրձակ լինում, Լուկուլլոսը 68 թ. ամառը դուրս եկաւ Կորդոբաց աշխարհից և շարժուեց դէպի Հայաստանի խորքերը, նպատակ դնելով գրաւելու Սրտաշատ մայրաքաղաքը։ Լուկուլլոսի այս առաջխաղացումը հանդիպեց մեծ դժուարութիւնների ու խոչընդոտների։ Տիգրան իր հեծելազօրով շարունակ յարձակումներ էր գործում հոմայեցիների վրայ, նեղում և շարունակ լարուած գրութեան մէջ պահում նրանց, իսկ Միհրդատն էլ հետեւազօրով յարձակումներ էր գործում թեւերից կամ թիկունքից։ Հռոմէական բանակը մեծ դժուարութիւններ էր կրում նուեւ պարենաւորման գործում։

Սուկայն ամենից գլխաւորն այն էր, որ Լուկուլլոսն այս արշաւանքում գործ ունէր ոչ թէ Տիգրանի վարձկան և վասալական իշխանութիւնների զօրքերի հետ, որոնք հեշտութեամբ լքում և անցնում էին հռոմէացիների կողմը, այլ տեղական բնակչութեան հետ Հայ ժողովուր-

դը ընաւ տրամադիր չէր օտար նուաճողների կեղեքումներին ու ճնշումներին ենթարկուելու և Հռոմի ընչաքաղց զինուորների աւարի առարկայ դառնալու: Նա պատրաստ էր իր հողն ու հայրենիքը պաշտպանելու նուաճողների զուլթումից: Ուստի հռոմէական բռնակն ստիպուած էր Հայաստանի ձորերում ու լեռներում պաշտպանուել նաեւ ժողովրդի անդադար յարձակումներից և նեղուել ընդհանրապէս մասսայական թշնամական վերաբերմունքից:

Լուկուլլոսի բանակն ընկաւ խիստ ծանր վիճակի մէջ: Զօրաբանակում մարդկանց պարէնի և ձիերի կերի մեծ կարիք էր զգացուում: Հիւանդութիւնները տարածուում էին, ահագին թւով ծանր հիւանդներ ու սպանուածներ կային, որոնք խոցուել էին հայկական զօրքի թունաւոր նետերից: Հռոմէական զօրքի մէջ մեծ դժգոհութիւն էր խմորուում, մանաւանդ որ պատերազմը խիստ երկարուում էր, և նրա վերջը չէր երեւում: Դրութիւնն է՛լ աւելի ծանրացաւ, երբ ժամանակից չուտ վրայ հասաւ աշնան և ձմրան ցրտերն ու ձիւնը:

Հանդիպելով հայկական զօրքերի ուժեղ դիմադրութեանը, Լուկուլլոսն ստիպուած եղաւ դադարեցնել արշաւանքը և նահանջել: Վերադարձին նա պաշարեց և գրաւեց Մծբին քաղաքը, որն իր փոքրաթիւ զօրքով քաջութեամբ և յամուռօրէն պաշտպանուում էր Տիգրան Բ.ի եղբայր Գուրասի գլխաւորութեամբ: Այստեղից Լուկուլլոսը շարունակեց իր նահանջը դէպի Կիլիկիա, խիստ նեղուելով անդադար հետապնդումից:

Տիգրան Բ.ի եւ Միհրդատի նոր յաղթանակները

Օգտուելով Լուկուլլոսի դժուար կացութիւնից, Տիգրան Բ.ը և Միհրդատ Պոնտացին զիմեցին յարձակողական գործողութիւնների: Տիգրանն իր զօրքով անցաւ Կապադովկիա, նախապէս ոչնչացնելով և սրի քաշելով Հայաստանում գտնուող հռոմէական զօրամասերը: Միհրդատն էլ հայկական զօրքերով յարձակուեց Պոնտոսի վրայ: Ազատագրական պատերազմ էր յայտարարուած: Ապստամբ ժողովուրդն ամենուրեք անխնայ կոտորում էր հռոմայեցիներին, որոնք, ահաբեկուած, փախուստի էին դիմում իրենց կեանքը փրկելու համար: Այսպիսով, Տիգրանը ետ խլեց Լուկուլլոսի նուաճած մարզերը, իսկ Միհրդատը նորից գրաւեց իր Պոնտական պետութիւնը:

Լուկուլլոսի այդ ռազմական անյաջողութիւնները, նրա դէմ յարուցուած բազմաթիւ գանգատները և մանաւանդ լեզգեոնների սուր դժգոհութիւնները դրեցին Հռոմի Սենատին՝ պաշտօնակ անել նրան և ետ կանչել Հռոմ:

Պոմպլիոս-Միհրդատեան պատերազմը

Տիգրան Բ.ի և Միհրդատ Պոնտացու յաղթանակները երկար չտեւեցին: Հռոմը չէր կարող հանդուրժել, որ իր հեղինակութիւնը վարկաբեկուի ասիական ժողովուրդների աչքում, և Պոնտական պետութիւնն ու

Հայաստանը քաղաքականապէս ուժեղանան. այս ուժեղացման հետեւան-

քով այդ երկրները շարունակ սպառնալու էին Հռոմի նուաճողական առաջխաղացմանը Փոքր Ասիայում և Առաջաւոր Ասիայում: Հռոմի Սենատը Լուկուլլոսին ազատեց Ասիայում գործող հռոմէական բանակի հրամանատարի պարտականութիւններից, նրա փոխարէն նշանակեց զօրավոր Պոմպէոսին, յանձնարարելով սրան վերականգնել հռոմէական գերիշխանութիւնն Արեւելքում:

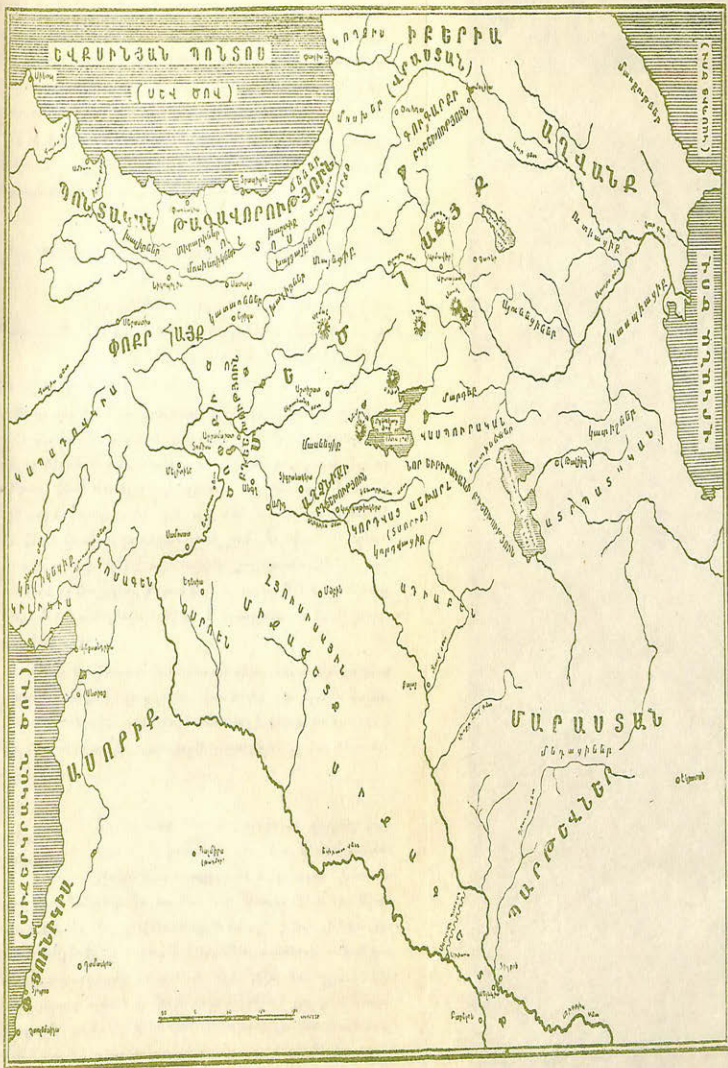
Համեմելով Փոքր Ասիա՝ Պոմպէոսն սկսեց ռազմական պատրաստութիւններ տեսնել: Նախ քան Միհրդատ Պոնտացու և Տիգրան Բ.ի դէմ պատերազմական գործողութիւններ սկսելը, Պոմպէոսը բանակցութիւններ վարեց պարթեւական թագաւորի հետ և կարողացաւ ո՛չ միայն չէզոքացնել նրան, այլեւ Պարսկաստանը դարձնել Հռոմի դաշնակից և Հայաստանի վտանգաւոր հակառակորդ՝ նրա թիկունքում: Ապա Պոմպէոսն իր լեգէոններով շարժուեց Պոնտական թագաւորութեան վրայ: Չափազանց զգոյշ ռազմական գործողութիւններով և իր գերազանց ուժերով Պոմպէոսը կատարեալ պարտութեան մատնեց Միհրդատին և գրուեց ամբողջ Պոնտական պետութիւնը: Միհրդատն օգնութիւն խնդրեց Տիգրան Բ.ից, բայց մերժում ստացաւ, որովհետեւ այդ ժամանակ Տիգրանը պատերազմի մէջ էր պարթեւների հետ: Կորցնելով իր բոլոր յոյսերը, Միհրդատը փախուստի դիմեց դէպի իր Բոսֆորեան երկրները և այստեղ ինքնասպանութեամբ վերջ տուեց իր կեանքին (63 թ.): Պոնտական թագաւորութիւնը վերացաւ և երկիրը դարձաւ հռոմէական մի սովորական նահանգ:

Պոմպէոսի արշաւանքը Հայաստան և Խաչաուրքեան կնիւռը

Մինչ Պոմպէոսն զբաղուած էր Միհրդատի դէմ կռուելով՝ պարթեւական թագաւորն օգտուելով յարմար առիթից, թշնամական գործողութիւններ սկսեց Տիգրան Բ.ի դէմ: Նա ձգտում էր Հայաստանի գահը յանձնել Տիգրան Բ.ի որդի և իր փեսայ Տիգրան կրտսերին, որը Պոմպէոսի դրդումով ապստամբել էր հօր դէմ:

Ահա այդ ժամանակ Պոմպէոսը, վերջացնելով իր արշաւանքը Միհրդատի դէմ, արշաւեց Հայաստանի վրայ՝ դէպի Արաքսի հովիտը: Տիգրան Բ.ը տեսնելով հռոմայեցիների յաղթական առաջխաղացումն ու Պոնտական թագաւորութեան տիտղոս վախճանը, վտանգուած լինելով պարթեւական թագաւորի թշնամութիւնից ու իր ապստամբ որդու՝ Հռոմի կողմից կաշառուած Տիգրան կրտսերի դաւաճանակաւ գործողութիւններից և յոյս չունենալով, թէ դրսից որեւէ օգնութիւն կարող է ստանալ, գերադասեց հաշտութեան առաջարկ անել Պոմպէոսին և այդպիսով փրկել Հայաստանը:

Պոմպէոսն ընդունեց Տիգրան Բ.ի այդ առաջարկը, և սկսուեցին հաշտութեան բանակցութիւնները: Երբ երկու կողմերը եկան փոխադարձ համաձայնութեան, Տիգրան Բ.ը զալով Պոմպէոսի բանակը, հաշտութեան դաշնագիր կնքեց նրա հետ (65 թ. մեր թ. ա.): Հաշտութեան պայմանների համաձայն՝ Տիգրանին մնում էր բուն Հայաստանը, Կորդուաց աշ-

խորհը և Հիւսիսային Միջագետքը: Տիգրանը պահում էր «արքայից արքայ» տիտղոսը և ճանաչւում էր «Հռոմի դաշնակից»: հայ թագաւորները պարտաւորւում էին պատերազմի ժամանակ իրենց զօրքերով օգնութեան դալ Հռոմին. Տիգրանը պատերազմական տուգանք պէտք է վճարեր 6000 տաղանտ (մօտ 12 միլիոն ռուբլի՝ ռուսով):

Առժամանակ դադարեց հայ-հռոմէական պատերազմը: Իր կեանքի վերջին տարիները Տիգրան Բ.ն ամբողջովին նուիրեց իր երկրի ներքին շինարարութեանն ու խաղաղ զարգացմանը:

3. — ՀԱՅԱՍՏԱՆՆ ԱՐՏԱՇԻՍԵԱՆ ԴԻՆԱՍՏԻԱՅԻ ՎԵՐՋԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Տիգրան Բ.ին յաջորդեց նրա որդի Արտաւազդը (55—
Արտաւազդ Բ. 33 թուականներին): Սա յունական կրթութիւն էր ըստացել և սիրահար էր յունական փիլիսոփայութեան, գեղեցիկ գրականութեան ու թատրոնի:

Արտաւազդ Բ.ի թագաւորութեան սկզբնական շրջանում, երբ Պոնտական պետութիւնն ընկճուած էր Հռոմի կողմից, իսկ Հայաստանը կորցրել էր Տիգրան Բ.ի ժամանակուայ միջազգային քաղաքական նշանակութիւնը, Հռոմն Արեւելքում իր գլխաւոր հակառակորդ էր համարում Պարթեւական Պարսկաստանը, որն այդ ժամանակ մի հզօր պետութիւն էր և Հռոմի մրցակիցն էր դարձել Արեւելքում: Պարսկաստանի հզօրանալուն նպաստել էր հէնց Հռոմի նախկին քաղաքականութիւնը, որով նա ձգտում էր թուլացնել, թերեւս նաեւ ոչնչացնել Միհրդատ Պոնտացու և Տիգրան Բ.ի աշխարհակալութիւնը և նրանց մրցումը Հռոմի գերիշխանութեան դէմ:

Հռոմի ու Պարթեւական Պարսկաստանի միջեւ ծագած այս պայքարը չափազանց վտանգաւոր էր դարձնում Հայաստանի դրութիւնը: Հայկական բարձրաւորնդակը, որպէս ռազմա-ստրատեգիական խոշոր նշանակութիւն ունեցող մի երկիր, պատերազմի թատերաբեմ էր ծառայելու նրանց համար:

Կրասոսի արշաւանքը

Այդ ժամանակ ներքին քաղաքական պայքարը Հռոմում նորից էր սրուել: Չնայած որ Սենատն էր հռոմէական հասարակապետութեան գերագոյն իշխանութիւնը, բայց Պոմպէոսը, Յուլիոս Կեսարն ու Կրասոսը (60 թ. մեր թ. ա.) փաստօրէն իրենց ձեռքում կենտրոնացրին ամբողջ իշխանութիւնը: Ներանք կազմեցին եւրապեսուրիւն և իրենց միջեւ բաժանեցին ամբողջ պետութեան կառավարումը: Կրասոսին բաժին էր ընկել Արեւելքը: Նա մեծ զօրքով շտապեց Ասիա և իր ձեռքն առաւ նուաճուած բոլոր երկրների կառավարման գործը (53 թ.): Կրասոսը նպատակ էր դրել՝ Հռոմի սահմաններն արեւելեան կողմից ընդարձակել ի հաշիւ պարթեւների և առիթ

էր որոնում ընդհարուելու նրանց հետ Կրասոսը, օգտուելով պարթեւների ներքին թուլութիւնից, պատերազմ յայտարարեց նրանց. այդ ժամանակ պարթեւների թագաւորն էր Վորոդէս Ա.ը: Արտաւազդ Բ.ը, համաձայն իր հօր՝ Տիգրան Բ.ի կնքած դաշնագրի (65 թ.), պարտաւոր էր օգնել Կրասոսին:

Վորոդէսն իր բանակը Սուրէն զօրավարի հրամանատարութեամբ ուղարկեց հռոմայեցիների դէմ, իսկ ինքը մի այլ բանակով արշաւեց Հայաստանի վրայ: Այս հանգամանքն օրիթ տուեց Արտաւազդ Բ.ին՝ խոստացուած օգնական զօրքը չուղարկել Կրասոսին: Իր այս վարմունքը հայոց թագաւորը պատժաւաբանում էր նրանով, որ ստիպուած էր իր երկիրը պաշտպանել պարթեւների յարձակումից: Սակայն, երբ զայրացած Կրասոսն սպառնաց Արտաւազդին, վերջինս անցաւ Վորոդէսի կողմը, դաշն կնքեց նրա հետ և այդ քայլով չեղեալ համարեց Հռոմի հետ իր հօր կնքած դաշնագիրը: Նոր դաշինքն ամրապնդուեց նրանով, որ Արտաւազդի քոյրն ամուսնացաւ Վորոդէսի որդի Բակուրի հետ:

Արտաւազդ Բ.ի քաղաքական նպատակն էր վերականգնել իր հօր՝ Տիգրան Բ.ի հզօր հայկական պետութիւնը: Ուստի նա բնաւ տրամադիր չէր նպաստելու Հռոմի յողթանակներին, որոնց հետեւանքը լինելու էր այն, որ Հայաստանը զրկուելու էր ինքնուրոյնութիւնից: Եթէ սկզբնորում Արտաւազդն ստիպուած էր առերես հաշտուողական քաղաքականութիւն վարել Հռոմի նկատմամբ, ապա այժմ, երբ Հայաստանի ու պարթեւական Պարսկաստանի շահերը զուգուղիպում էին ընդդէմ Հռոմի, նա գերադասում էր Հռոմին հակառակ քաղաքականութիւն վարել: Արտաւազդի հակահռոմէական քաղաքականութիւնը բացատրում է նաեւ նրանով, որ Հայաստանն իր կուլտուրական, կենցաղային ու քաղաքական կապերով, դեռեւս Աքեմենեանների ժամանակներից սկսած, աւելի մօտ էր կանգնած Պարսկաստանին: Հայ ժողովուրդը ոչ մի հակում չէր ցուցաբերում դէպի Հռոմը: Վերջինս իր աշխարհակալական ու գիշատիչ քաղաքականութեամբ ճնշում, կողոպտում ու շահագործում էր նուաճած երկրները և դրանով միայն հակակրօնք ու ատելութիւն առաջացնում իր դէմ: Այս մասին հռոմէական պատմագիր Տակիտոսը գրում է. «Հայերն իրենց երկրի դիրքով, բարքերի նմանութեամբ աւելի մօտ են պարթեւներին և խնամիրական կապերով կապուած են նրանց հետ»:

Կրասոսը, արհամարհելով ռազմական արշաւի ուղղութեան վերաբերեալ իր ժամանակին Արտաւազդի տուած խորհուրդները, յաւակնոտ մեծամտութեամբ շարունակեց իր արշաւանքը Միջագետքի անապատներով: Եղեսիա քաղաքի մօտերքը պարթեւական հեծելազօրը չրջապատեց հռոմէական զօրքը և սոսկալի ջարդ տուեց նրան: Այդ կռոււմ սպանուեց նաեւ Կրասոսը: Նրա կտրուած գլուխն ու ձեռքը Սուրէն զօրավարն ուղարկեց Վորոդէսին, որն այդ ժամանակ գտնւում էր Հայաստանում և Արտաւազդի հետ միասին մասնակցում էր իր որդու՝ Բակուրի և Արտաւազդի քրոջ հարսանեկան հանդէսին: Երբ Սուրէնի դեսպանը մտնում է

դահլիճ և նրանց առաջ դնում Կրասոսի արիւնոտ գլուխն ու ձեռքը, անհուն հրճուանք և բուռն ոգեւորութիւն է առաջանում հանդիսականների մէջ:

Պարթեւները, ոգեւորուած իրենց յաղթանակից, շարունակում են ռազմական գործողութիւնները, որոնց մասնակցում էին նաեւ Արտաւազդի զօրքերը: Պարթեւները գրաւում են Ասորիքը (Սիրիան), Փիւնիկիան և նոյնիսկ Հրէաստանը, որոնք գտնւում էին Հռոմի գերիշխանութեան տակ:

Այդ պատերազմի հետեւանքով Ծոփքը, որ 65 թ. դաշնագրով անջատուած էր Հայաստանից, նորից միացուեց նրան: Արտաւազդը մեծ թւով գերիներ ու ահագին քանակութեամբ աւար ձեռք բերեց:

Այդ միջոցին Հռոմը նորից ներքին քաղաքական կռիւների ասպարէզ էր դարձել և հետաբանութիւն չուներ պայքարելու պարթեւների դէմ: Երբ կազմուեց երկրորդ եռապետութիւնը, Արեւելքը բաժին ընկաւ Անտոնինոսին, որը մեծ բանակով այդտեղ եկաւ պարթեւների դէմ կռուելու համար:

Անտոնինոսի արշաւանքը

Անտոնինոսը պարթեւների դէմ իր արշաւանքն սկսեց Կիլիկիայից: Նա իր տրամադրութեան տակ ունէր ու-

ժեղ բանակ, որը կազմուած էր մօտ 100,000 մարտիկ-

ներից: Անտոնինոսը, սակայն, Կիլիկիայում պատահելով եգիպտական թագուհի Կլէոպատրային, յափշտակուած է նրա գեղեցկութեամբ և նրա հետ ամուսնանալով, գնում է Եգիպտոսի մայրաքաղաք Ալեքսանդրիա: Անտոնինոսը, փոխանակ իր անմիջական պետական պարտականութիւնները կատարելու, անձնատուր է լինում Կլէոպատրայի սիրուն, իսկ պարթեւների դէմ պատերազմ վարելու գործը յանձնարարում է իր զօրավար Վէնտիգիրոս Բասսոսին (38—37 թ. թ.), որը պարթեւներին ջարդում և գրաւում է Ասորիքը: Այս յաղթութիւնը որոշ չափով վերականգնում է Հռոմի նսեմացած հեղինակութիւնն Արեւելքում: Սակայն պարթեւները տակաւին խորտակուած չէին. նրանք դեռ ամուր էին Պարսկաստանում և ռազմական պատրաստութիւններ էին տեսնում ուժեղ դիմադրութիւն ցոյց տալու հռոմայեցիներին: Անտոնինոսը, ցանկանալով իրեն վերապահել յաղթութեան դափնիները, հեռացրեց Վէնտիգիրոս Բասսոսին և ինքն անձամբ գլխուորեց հռոմէական բանակը: Նա մեծ զօրքով, որին ակամայ միացել էր նաեւ Արտաւազդ Բ. իր բանակով, Հայաստանի վրայով շարժուեց դէպի Պարսկաստան (36 թ. մեր թ. ա.): Սակայն, մեծ յաղթանակներ ակնկալող փառամոլ Անտոնինոսն

Արտաւազդ Բ. ի ըստ դրամի

Ատրպատականում, Ուրմիրոյ լճի հարաւային կողմում, չարահար պարտուեց և ստիպուած եղաւ մեծ կորուստներով նահանջել Հայաստան։ Այստեղից նա շտապ վերադարձաւ Ալեքսանդրիա և Հռոմի Սենատին ուղղուած զեկուցագրի մէջ իր պարտութեան պատճառը վերագրեց Արտաւազդ Բ.ին։

Ճանկանալով իր պարտութեան վրէժը լուծել Արտաւազդից և նոր յաղթանակով բարձրացնել իր հեղինակութիւնը, Անտոնիոսը ձեռնարկում է երկրորդ արշաւանքին, այս անգամ արդէն դէպի Հայաստան (33 թ. մեր թ. ա.), բայց զգալի յաջողութիւն չի ունենում։ Նա կարողանում է միայն մի քանի քաղաքներ աւարի մատնել, կողոպտում է նաեւ Եկեղեաց գաւառի Երիզա աւանի (այժմ՝ Երզնկա) Անահիտի տաճարի սնագին հարստութիւնները, որոնց թւում նաեւ այդ դիցուհու ոսկեծոյլ արձանը։ Անտոնիոսը նենգօրէն ձերբակալում է Արտաւազդ Բ.ին և չղթայակապ, իր ընտանիքի հետ միասին, որպէս յաղթանշան, տանում է Ալեքսանդրիա։ Հետագայում Արտաւազդ Բ.ը բանտ է նետուած և ապա Կլէոպատայի ու Անտոնիոսի հրամանով գլխատուած (31 թ. մեր թ. ա.)։

Արտաշէս Բ. Անտոնիոսի դաւաճանական արարքն սուիթ եղաւ, որ հայերն ապստամբն Հռոմի դէմ։ հայերի կողմից թագաւոր հռչակուեց Արտաւազդ Բ.ի որդի Արտաշէս Բ.ը (33—20 թ. թ.)։ Սա խիզախ ու գործունեայ թագաւոր էր։ Իր հօր սպանութեան վրէժխնդրութեամբ լցուած, Արտաշէսը կոտորել տուեց Հայաստանում գտնուող հռոմէական կայազօրները և վերականգնեց երկրի անկախութիւնը։

Հռոմի խախտուած դիրքի վերականգնումն Արեւելքում՝ այս անգամ արդէն վիճակուեց Օկտաւիանոսին, որը, ոչնչացնելով Անտոնիոսին, դարձել էր Հռոմի առաջին կայսրը՝ Սպասուս անունով (30 թ. մեր թ. ա.)։

Օկտաւիանոսը, խուսափելով պատերազմներից՝ չափազանց զգոյշ ու խորամանկ քաղաքականութիւն էր վարում Արեւելքի նկատմամբ։ Նա ստիպուած եղաւ հաշտուել այն մտքի հետ, որ Արտաշէս Բ.ն անկախ թագաւորի Հայաստանում, պահելով «արքայից արքայ» աիտոսը, միայն թէ ձեւականօրէն ճանաչի Հռոմի գերիշխանութիւնը։ Միեւնոյն ժամանակ Հռոմը գաղտնի դիւանագիտական միջոցառումներով ներքին յուզումներ ու դաւադրութիւններ էր կազմակերպում արեւելեան թագաւորութիւններում։ Հայաստանում էլ այսպիսի դաւադրութիւն կազմակերպուեց հռոմէասէր սգնուականների կողմից, որոնց ձեռքով սպանուեց Արտաշէս Բ.ը։

Արտաշէս Բ. Արտաշէս Բ.ի սպանութիւնից յետոյ Օկտաւիանոսը Հայաստանի թագաւոր դարձրեց Արտաւազդ Բ.ի որդի Տիգրան Գ.ին, որին Օկտաւիանոսը, Արտաւազդի սպանութիւնից յետոյ, Ալեքսանդրիայից տարել էր Հռոմ և դաստիարակել հռոմէական ոգով։ Այսպիսով, Հայաստանը փաստօրէն

Արտաշէսեան
դինաստիայի
անկումը

դառնում է Հոռմին վասալ պետութիւն: Հոռմէական բանաստեղծները ներկողներ էին ձօնում Հայաստանը Հոռմին միացնելու առթիւ և Հոռմում նոյնիսկ յատուկ դրամ են կտրում Օկտաւիանոսի պատկերով ու Հայաստան պարտուած մակագրութեամբ:

Տիգրան Գ.ից յետոյ թագաւորում է նրա որդի Տիգրան Դ.ը՝ իր քոյր երատոյի հետ միասին: Սրանք վարում էին ինքնուրոյն քաղաքականութիւն, առանց ճանաչելու Հոռմի գերիշխանութիւնը: Օգոստոս կայսրը, չհանդուրժելով Հայաստանի այդ ինքնուրոյնութիւնը, զօրքեր է ուղարկում Հոռմի գերիշխանութիւնը վերականգնելու համար: Տիգրան Դ.ը և երատոն անցնում են պարթեւների մօտ և նրանցից օգնական զօրք ստանալով, հռոմայեցիներին դուրս են քշում Հայաստանից ու նորից կանգնում Հայաստանի իշխանութեան գլուխ: Բայց յետոյ, Հոռմի դաւադրական գործողութիւնների հետեւանքով, Տիգրան Դ.ն սպանւում է կովկասեան լեռնցիների դէմ մղած կռուում: Տիգրան Դ.ի մահով Արտաշիսեան դինաստիայի թագաւորական իշխանութիւնը Հայաստանում իսպառ վերջանում է (1 թ. մեր թ.):

4. ԼԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՕՅԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆՆ ԱՐՏԱՇԻՍԵԱՆ ԹԱԳԱՆՈՐՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Տիրապետող դասակարգ

Արտաշիսեան ժամանակաշրջանում Հայաստանում սկըւում է ֆեոդալական յարաբերութիւնների զարգացման պրոցես: Տիրապետող դասակարգը հանդիսանում էր թագաւորի անձնաւորութեամբ գլխաւորուած ազնուականութիւնը, որը կազմուած էր մեծ ու փոքր իշխաններից և տաճարական քուրմերից: Ազնուականութիւնը միաժամանակ հանդիսանում էր երկրի գինուորական դասը, որի վրայ յենւում էր թագաւորի իշխանութիւնը:

Շահագործող դասակարգ

Հողերի մշակումը կատարւում էր գիւղացիների միջոցով: Գիւղացիները որոշ կախում ունէին հողատէր իշխանից և նրան հարկ էին վճարում կամ բնարգիւնքով, կամ աշխատաւորութեամբ: Գիւղացիութիւնն ապրում էր գիւղական համայնքներով, որոնք գիւղացիներին հնարաւորութիւն էին տալիս պաշտպանուելու կալուածատէրերի ծայրայեղ շահագործումից:

Բայց գիւղացիներից, շահագործւում էին նաեւ ստրուկներ, որոնք ձեռք էին բերւում գլխաւորապէս պատերազմների միջոցով: Ստրուկները չունէին տուն-տեղ, արտադրութեան միջոցներ՝ հող, գործիքներ և այլն: Նրանք միանգամայն զուրկ էին անձնական ազատութիւնից և պատկանում էին տիրոջը՝ ճիշդ այնպէս, ինչպէս կենդանիներն ու այլ առարկաները: Այս ժամանակաշրջանում ստրուկները շահագործւում էին առաւելապէս ֆեոդալների տնային տնտեսութեան մէջ և կազմում էին տնային

ստրկութիւն: Նրանք գործադրուում էին նաեւ հաստրակական ծանր աշխատանքներում, այն է՝ քաղաքային պարխպների, բերդերի, ճանապարհների, ջրանցքների և այլ նման շինարարութիւններում, ինչպէս նաեւ լեռնահանքերում:

Շահագործուող դասակարգին էին պատկանում նաեւ արհեստաւորները, որոնց մի մասը գաղթեցուած էր Փոքր Ասիայից:

Առեւտուր եւ բաղաճներ

Հնում Արեւելքի ու Արեւմուտքի միջեւ առեւտրական յարաբերութիւնները կատարուում էին մեծ մասամբ Հայաստանի վրայով: Այստեղով էին անցնում առեւտրական ճանապարհները Հնդկաստանից, Չինաստանից, Պարսից ծոցից՝ Արաքս ու Եփրատ գետերի վրայով դէպի Միջերկրական ու Սեւ ծովերի վաճառաւոր նաւահանգիստները: Այդ առեւտրական ճանապարհների հանգոյցներում գոյացել էին Արշամոյաւ և Կարկաթիոկերտ առեւտրական խոշոր քաղաքները Ծոփքում և Արտաշատն ու Տիգրանակերտը՝ Մեծ Հայքում: Վերջին երկու քաղաքները դարձել էին նաեւ թագաւորական աթոռանիստ կենտրոններ: Նրանք առեւտրական մեծ նշանակութիւն ունէին և այնտեղ հսկայական հարստութիւն էր կուտակուել: Միջազգային տարանցիկ առեւտրական յարաբերութիւնների մէջ Հայաստանի ունեցած աղբիւրները դերը դրողում էր հարեւան պետութիւններին՝ դաշնակցային կապեր հաստատել նրա հետ: Դրան էին ձգտում, օրինակ՝ Պոնտական պետութիւնն ու Կապադովկիան արեւմուտքից և պարթեւական պետութիւնը՝ հարաւ-արեւելքից:

Հայաստանի այդ դերը չափազանց մեծացաւ Տիգրան Բ.ի օրով, երբ երկիրն ընդարձակուելով, ընդգրկեց այն ժամանակուայ համաշխարհային շուկայի արեւելեան մասը: Առեւտրի զարգացման հետեւանքով Հայաստանում առաջացել էր նաեւ առեւտրականների մի շերտ: Առեւտրականների մէջ էին, բացի ընդհանրապէս հայերից, նաեւ սիրիացիներ, արաբներ, յոյներ և հրեաներ:

Հայաստանի վրայով դէպի Միջերկրական ծովը, մասնաւորապէս դէպի Հռոմ, անցնում էին չինական մետաքս ու մետաքսէ գործուածքներ, հնդկական բամպակ, բամպակէ գործուածքներ, համեմունքներ, ակնեղէն, փղոսկր, անուշադոյր խոնկեր և ներկատու նիւթեր: Արեւմուտքից դէպի Արեւելք նոյն ճանապարհով փոխադրուում էին պղինձ, կապար, տպակիէ իրեր, եգիպտական ու սիրիական արհեստանոցների արտադրութիւններ, այն է՝ կերպաս և գունաւոր նախշերով գործուածքներ:

Հայաստանն էլ իր սեփական արտադրութիւններով մասն ունէր այդ միջազգային առեւտրի մէջ: Հայաստանից արտահանուում էին գլխաւորապէս ձիեր, ջորիներ, մետաղներ, բուսական ներկեր և գիւղատնտեսական այլ արդիւնքներ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

(63—429 ք. ք.)

1. ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆՈՒՄԸ

Հայաստանը
Հռոմ-պարթևա-
կան մրցուքիս
առաքելայ

Արտաշիսեան դինաստիայի անկումից յետոյ Հայաս-
տանն ապրեց քաղաքական թուլացման մի շրջան :
Այլեւս չկար ազգային կենտրոնական իշխանութիւն :
Թագաւորական իշխանութիւնը յանձնուեալ էր մերթ
Հռոմի և մերթ պարթեւների կողմից զէնքի ուժով
նստեցրած օտարազգի արքաներին : Արանց իշխանութիւնը կարճատեւ էր
լինում, քանի որ արագ փոփոխուեալ էին հռոմ-պարթևական անվերջ
մրցման յաջողութեան ելեւէջները : Հայ ժողովուրդն էլ չէր հանդուրժում
օտարների լուծը և ապստամբութիւններ էր բարձրացնում տիրապետող-
ների դէմ, երբեմն նոյնիսկ սպոյնելով նշանակուած օտարազգի թագա-
ւորներին :

Այս խառնաշփոթ ժամանակաշրջանում աւելի ուժեղանում և ակտիւ
քաղաքական դեր են խաղում հայ իշխանները : Սակայն այդ իշխանների
որոշ մասը, օգտագործելով հռոմ-պարթևական հակամարտութիւնը, հե-
տապնդում էր միայն նեղ անձնական շահեր : Մինչդեռ հայ ժողովուրդը
ձգտում էր վերականգնել ու պաշտպանել իր անկախութիւնը, պայքա-
րելով Հռոմի դէմ, ընդհակառակը, մի շարք հայ իշխաններ դաւաճանա-
կան դիրք են բռնում և վտանգում հայ ժողովրդի անկախութիւնը, անց-
նելով Հռոմի կողմը, որը սովորաբար գործում էր դաւադրութիւններով
և կաշառքով : Անկախութեան համար հայ ժողովրդի մղած պայքարն այդ
շրջանում համընկնում էր պարթեւների շահերին այն չափով, ինչ չափով
հայերն ու պարթեւներն իրենց դէմ ունէին մի ընդհանուր թշնամի : Հռո-
մը, որին ձգտում էին դուրս քշել Ասիայից և ապահովել իրենց անկա-
խութիւնը : Ահա այս հողի վրայ առաջացաւ հայ-պարթևական նոր մեր-
ձեցումը :

Առաջին դարի սկզբին (մեր թ.), մանաւանդ Օգոստոս և Տիբերիոս
կայսրների ժամանակ, Հռոմը կարողանում էր որոշ յաջողութիւններ ու-
նենալ Հայաստանում : Սակայն նոյն դարի կէսերից յաջողութիւն են ու-
նենում պարթեւները, որոնք յամառութեամբ աշխատում էին Հայաստա-
նից դուրս վանել հռոմէական ազդեցութիւնը և Հայաստանի գահը յան-
նել պարթեւական արքայական տան անդամներից մէկին : Այդ պայքարը
չափազանց սուր բնոյթ է ստանում, երբ պարթեւական թագաւոր Վա-
ղարշը ձգտում է Հայաստանի թագաւոր դարձնել իր եղբայր Տրդատին :

51 թ. Տրդատը պարթեւական զօրքով մտնում է Հայաստան և գահազուրկ անում Հռոմի կողմից սյգտեղ թագաւոր նշանակուած վրացի արքայազն Հառաւմիզդին: Այս հանգամանքը պատճառ է դառնում հռոմ-պարթեւական մի նոր պատերազմի, որը տեւում է քրեթէ տասը տարի:

Հռոմի ներոն կայսրը Կորբուլոն զօրավարին ուղարկում է Ասիա, յանձնարարելով նրան կարգի բերել Արեւելքի քաղաքական գործերը և պատերազմել պարթեւների դէմ: Կորբուլոնը, նախ քան ռազմական գործողութիւններ սկսելը, առաջարկում է պարթեւներին հաշտութիւն կընքել: Սակայն Վաղարշը ձգձգում է բանակցութիւնները և չի ուղղում իր եղբայր Տրդատին յետ կանչել Հայաստանից: Այդ ժամանակ Կորբուլոնն իր բանակով մտնում է Հայաստան (59 թ.). միաժամանակ զանազան կողմերից ներս են խուժում նաեւ Հռոմի «դաշնակից» մանր վասալները: Տրդատը, օգնութիւն չստանալով Պարսկաստանից, որն այն ժամանակ զբաղուած էր վրկանների ապստամբութիւնը ճնշելով, չկարողացաւ դիմադրել հռոմէական զօրքին և ստիպուած եղաւ թողնել Հայաստանի սահմանները:

Կորբուլոնն առանց կռուի գրաւեց Հայաստանի մայրաքաղաք Արտաշատը, որտեղ և անցկացրեց ձմեռը: Երբ յաջորդ տարուայ (60 թ.) գարնանը նա ցանկանում էր արշաւել Տիգրանակերտի վրայ, կրակի մատնեց ամբողջ Արտաշատը, խորտակեց ու քանդեց միջնաբերդը, քաղաքի պարիսպներն ու շէնքերը: Իր այդ բարբարոսական արարքը նա արդարացնում էր նրանով, թէ բաւականաչափ զօրք չունի մայրաքաղաքում կայազօր թողնելու համար: Արտաշատի աւերումը մեծ զայրոյթ առաջացրեց առանց այն էլ դէպի Հռոմն ատելութեամբ լցուած հայ բնակչութեան մէջ:

Կորբուլոնի բանակը դէպի Տիգրանակերտ արշաւելիս ստիպուած էր ամբողջ ճանապարհին կռաւարկ կռիւներ մղել հայ պարտիզանական խումբերի դէմ, որոնք լեռներից ու անմատչելի բերդերից անդադար յարձակում էին գործում: Սակայն Կորբուլոնը վերջապէս հասնում է Տիգրանակերտ և յամառ կռուից յետոյ գրաւում նրա միջնաբերդը: Ամբողջ Հայաստանը նորից ընկնում է Հռոմի գերիշխանութեան տակ: Ներոն կայսրի հրամանով Հայաստանի թագաւորական իշխանութիւնը յանձնուած է Կապադովկիայի թագաւորի թոռանը՝ Տիգրան Զ-ին: Այս բոլորից յետոյ Կորբուլոնը քաչւում է Ասորիք, որի կուսակալ էր նա նշանակուել Ներոնի կարգադրութեամբ:

Սակայն պարթեւները չէին կարող հանդուրժել հռոմայեցիների տիրապետութիւնը Հայաստանում: Պարթեւական թագաւոր Վաղարշը ժողովի է հրաւիրում իշխաններին ու ազնուական մեծամեծներին և նրանց ներկայութեամբ իր եղբայր Տրդատին նորից յայտարարում Հայաստանի թագաւոր (61 թ.): Վաղարշը Տրդատին զօրքով ուղարկում է Հայաստան,

իսկ ինքը պատրաստուում է առանձին մեծ բանակով արշաւելու հռոմայեցիներին գրաւած մարզերի վրայ: Կորբուլոնը, տեղեկանալով այդ ամենի մասին, երկու լեգէոն զօրք է ուղարկում Հայաստան, իսկ ինքն էլ առանձին բանակով մօտենում է Եփրատին՝ պարթեւներին դիմադրելու համար: Միեւնոյն ժամանակ Կորբուլոնը խուճափելով պատերազմից՝ պատգամաւոր է ուղարկում Վաղարշի մօտ հաշտութեան առաջարկով:

Մինչ այդ Տրդատը, մտնելով Հայաստան՝ պաշարել էր Տիգրանակերտը, որտեղ Տիգրան Զ-ն ապաստան էր գտել հռոմէական զօրքերի հետ: Պարթեւները, որ սովոր չէին ամուր բերդերի դէմ պաշարողական պատերազմ վարելու, անկարող եղան գրաւել քաղաքը: Այդ անյաջողութեանը յաջորդեց նաեւ պարթեւական զօրքի պարենաւորման դժուարութիւնը: Այս հանգամանքներն ունեցած ունենալով, Վաղարշը գերադասեց ընդունել Կորբուլոնի առաջարկը և ղինադադար կնքեց: Այդ ղինադադարով Վաղարշը պարտաւորուում էր, մինչեւ Ներոն կայսրի հետ պաշտօնապէս հաշտութեան դաշն կնքելը, վերացնել Տիգրանակերտի պաշարումը՝ այն պայմանով, որ Տիգրան Զ-ին պաշտպանող հռոմէական զօրքերը յետ կանչուեն, և Տրդատը ճանաչուի Հայաստանի թագաւոր: Սակայն Ներոնը մերժեց Կորբուլոնի կնքած ղինադադարի այդ պայմանները:

Պետոսի արշաւանքը

Տեսնելով Հռոմի բացասական վերաբերմունքը, Վաղարշը նորից պատերազմ յայտարարեց Հռոմի դէմ և Հայաստանից հեռացրեց Տիգրան Զ-ին: Այն ժամանակ Հռոմը Պետոս զօրավարին երեք լեգէոն զօրք տալով, ուղարկեց Հայաստան և միաժամանակ Փոքր Ասիայի վստակական թագաւորներին կարգադրեց օգնել նրան (62 թ.):

Պետոսը, անցնելով Եփրատի ձախ ափը, մտաւ Հայաստանի սահմանները և գրաւեց մի քանի աննշան բերդեր: Սնապարծ այդ զօրավարն շտապեց փքուն հաղորդագրելու ուղարկել Հռոմ իր յաղթանակների մասին: Սակայն, երբ նա մտաւ Հայաստանի խորքերը, այնպիսի խայտառակ անյաջողութիւններ ունեցաւ, որ միանգամայն նսեմացրին Հռոմի վարկն ամբողջ Արեւելքում: Հայկական զօրքը Տրդատի հրամանատարութեամբ և պարթեւական բանակը Վաղարշի ղեկավարութեամբ՝ Տիգրանակերտի տակ առաջին մեծ հարուածը հասցրին Պետոսին: Զարաչար պարտուած հռոմէական զօրքն ստիպուած էր նահանջել դէպի հիւսիս, որտեղ, յաջորդ տարին, Ռանդէայի մօտ (Արածանի գետի վրայ, այժմեան Ուարբերդ քաղաքի մօտ) նա սոսկալի ջարդ կրեց (62 թ.): Գլխակորոյս Պետոսն օգնութիւն խնդրեց Կորբուլոնից, բայց սա չէր շտապում օգնական զօրք ուղարկել: Պետոսն ստիպուած եղաւ հաշտութիւն կնքել պարթեւների առաջադրած պայմաններով, այն է՝ հռոմէական բանակը հեռացնել Հայաստանի սահմաններից և վերադարձնել Հայաստանում գրաւած բոլոր ամրոցները, նմանապէս հայերին յանձնել հռոմէական բանակի ամբողջ զէնքը, ռազմամթերքն ու պարէնի պաշարը և պարտաւորեցնել հռոմէա-

կան զօրավարներին օժանդակելու պարթեւական ղեսպաններին՝ Ներոն կայսրի մօտ գնալու և հաշտութեան դաշնագիրը վերջնականապէս հաստատելու գործում:

Սակայն, երբ պարթեւական ղեսպանները Վաղարշ թագաւորի նամակով հասան Հռոմ և Ներոնին առաջարկեցին Պետտի հետ կնքուած հաշտութեան պայմանները յատուկ դաշնագրով հաստատել, Ներոնը մերժեց այդ առաջարկն եւս, բայց միեւնոյն ժամանակ վերադարձող պարթեւ ղեսպաններին հասկացնել տուեց, թէ Պարսկաստանի առաջարկները կը յարգուեն, եթէ Տրդատն անձամբ ներկայանայ իրեն՝ Ներոնին:

Ռանդէայի դաշնադրութիւնը

Հռոմից կարգադրուեց Կորբուլոնին վերսկսել պատերազմը պարթեւների դէմ և նորից նուաճել Հայաստանը: Կորբուլոնն արդէն պատրաստուել էր իր զօրքերով արշաւելու պարթեւների վրայ, երբ նրան ներկայացան Վաղարշ թագաւորի և Տրդատի ղեսպանները հաշտութեան առաջարկութեամբ: Հռոմէական զօրավարը համաձայնեց այդ առաջարկութեանը (63 թ.): Ռանդէայում, որտեղ նախորդ տարին տեղի էր ունեցել հռոմայեցիների խայտառակ պարտութիւնը, կայացաւ հաշտութիւն, որով Տրդատը վերջապէս ճանաչուեց Հայաստանի թագաւոր, պայմանով, որ թագաւորական թագն ստանայ Հռոմից:

Այսպէս վերջացան երկուրտեւ պատերազմները. Հռոմը փաստօրէն պարտուած, քան թէ յաղթանակած դուրս եկաւ այդ պատերազմներից:

Յրդատը Հռոմում

Ռանդէայի դաշնագրի համաձայն՝ Տրդատը 65 թ. ճանապարհուեց Հռոմ՝ Ներոն կայսրից Հայաստանի թագն ստանալու: Տրդատին ուղեկցում էր 3000 հայ ու պարթեւ ազնուականներից կազմուած մի ահազին շքախումբ: Նա գնում էր ցամաքով, ճանապարհորդութիւնը տեւեց ինն ամիս: Ծանապարհորդութեան ամբողջ ծախքը հոգում էր Հռոմը: Բոլոր քաղաքներում Տրդատին դիմաւորում էին շուքով ու հանդիսաւորութեամբ:

Հասնելով Իտալիա, Տրդատն իր շքախմբով մեկնեց Նէսպոլ, որտեղ այդ միջոցին գտնւում էր Ներոնը: Կայսրը Տրդատին ընդունեց մեծ շուքով և, ի պատիւ նրա, հանդիսաւոր տօնախմբութիւններ սարքեց՝ կրկէսային ներկայացումներով: Այնուհետեւ Ներոնը Տրդատին տարաւ Հռոմ՝ թագադրելու համար:

Երկու թագաւորների մուտքը Հռոմ կրում էր չտեսնուած հանդիսաւորութիւն. մայրաքաղաքի ամբողջ բնակչութիւնը դուրս էր եկել նրանց դիմաւորելու: Նշանակուած օրը Հռոմի Փորում կոչուած մեծ հրապարակում տեղի ունեցաւ Տրդատի թագաւորութեան մեծաշուք հանդէսը: Փորումը զարդարուած էր տօնական չքեղութեամբ. թէ՛ հրապարակը և թէ՛ շրջակայ տների կողերները լցուել էին հանդիսատեսների բազմութեամբ:

Ներոն կայսրը, ծիրանի հագած, սենատորների ուղեկցութեամբ ու թիկնապահ զօրքով շրջապատուած՝ մտնում է Ֆորում և բազմում բարձր գահի վրայ։ Տրդատն առաջանում է դէպի նա և, բարձրանալով մի քանի աստիճան, խոնարհ գլուխ է տալիս կայսրին ու պարթեւական լեզուով յայտնում իր հպատակութիւնը։ Ներոնը, բռնելով Տրդատի ձեռքը, համբուրում է նրան և, նստեցնելով գահի վրայ, իրենից մի աստիճան ցած, նրա գլխին է դնում հայկական թագը։ Այնուհետեւ թատրոնում տեղի է ունենում հանդիսաւոր ներկայացում և վերջը՝ փառաւոր խնջոյք։ Մի շուրջ այսպիսի տօնակատարութիւններից յետոյ Տրդատը նոյն ճանապարհով վերադառնում է Հայաստան։ Ներոնը Տրդատին ճանապարհում է լիառատ պարգեւներով։ Այդ նուէրների հետ միասին կայսրը նրան տալիս է մօտ 20 միլիոն ուռլի (ոսկով) գումար՝ Կորբուլոնի աւերած Արտաշատ քաղաքը վերականգնելու համար։ Նոյն նպատակով Տրդատի հետ նա ուղարկում է մեծ թւով հռոմայեցի ճարտարագետներ ու վարպետներ։

**Արշակունցիների
դիմատիայի
կիւմուսը
Հայաստանում
և Տրդատ Ա.**

Վերադառնալով Հռոմից, Տրդատը հաստատուեց Հայաստանի գահի վրայ (66 թ.)։ Հիմնուեց Արշակունցիների դինաստիան։ Այս դինաստիան Արշակունցի կոչուեց. քանի որ նրա հիմնադիր Տրդատը Պարթեւական Արշակունիների տոհմից էր։ Սակայն այդ դինաստիան Հայաստանում ազգայնանում է և Տրդատի թագաւորելուց սկսած՝ աստիճանաբար ստանում է հայկական բնոյթ։ Տրդատը ձեռնարկում է պետական շինարարութեան և առաջին հերթին վերակառնում է Արտաշատ մայրաքաղաքը։ Հռոմէական կայսրօրը, որ սովորաբար մնում էր Հայաստանի կենտրոնում, պայմանի համաձայն՝ հեռանում է Հայաստանի սահմաններից։

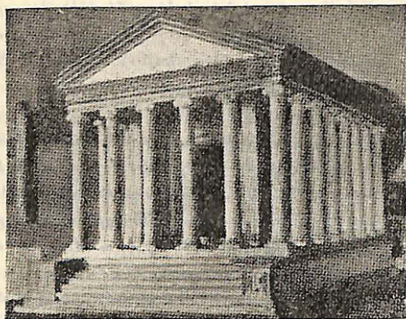
Հայաստանի այդ ժամանակուայ տերիտորիայի մասին հետաքրքրական տեղեկութիւններ է հաշորդում յայտնի յոյն աշխարհագէտ Պտղոմէոսը (Բ. դար)։ Այդ տերիտորիան մօտաւորապէս կարելի է պատկերացնել հետեւեալ կերպով։ հիւսիսից Հայաստանին սահմանակից էր Վրաստանը, արեւմտեան սահմանը կազմում էր Եփրատ գետը, արեւելեան սահմանը՝ Ասորպատկանը, իսկ հարաւից սահմանակից էր Միջագետքը։

Տրդատ Ա.ի թագաւորութեամբ Հռոմի ու Հայաստանի միջեւ հաստատուում են երկարատեւ խաղաղ յարաբերութիւններ, որոնք նպաստուէր հետեւանքներ են ունենում Հայաստանի տնտեսական, առեւտրական և կուլտուրական զարգացման համար։ Տրդատի թագաւորութեան ժամանակ Հայաստանի խաղաղ կեանքը խանգարող միակ դէպքն ալանների արշաւանքն էր։

Ալաններն (այժմեան օսերի նախնիքները) ապրում էին Կովկասեան լեռների հիւսիսային լանջերում և իրենց ասպատակումներով անհանգըստութիւն էին պատճառում հարեւան երկրներին։ Նրանք, միանալով կովկասեան կիսաւայրերի այլ ցեղերի հետ (72 թ.), յարձակոււմ են Ասորպատ-

տականի վրայ և ապա արշաւում Հայաստան։ Ալաններն աւերում են իրենց ճանապարհին ընկած բնակավայրերը։ Նոյնպիսի մի արշաւանք ներանք կրկնում են երեք տարուց յետոյ։ Տրդատն իր զօրքերով դուրս է գալիս ալանների դէմ և Կուր գետի մօտերքը պարտութեան մատնում նրանց։

Հայ պատմագրութեան տուեալների համաձայն՝ Տրդատ Ա.ը նոր իրաւական ու վարչական կարգեր հաստատեց Հայաստանում, կարգաւորեց նախարարութիւններն ու ֆէոդալական-վասալական յարաբերութիւնները։

Տրդատ Ա.ի կառուցած հեթանոսական տաճարը Գառնիում

Թէեւ մեզ լրիւ տեղեկութիւններ չեն հասել Տրդատ Թագաւորի պետական-վարչական այդպիսի գործունէութեան մասին, բայց, ըստ երեւոյթին, նա խոշոր անձնաւորութիւն է եղել, որովհետեւ նրա յիշատակը պահպանուել է ժողովրդական աւանդութիւնների մէջ դեռ մինչեւ է. և Ը. դարերը։ Այդ աւանդութիւններում Տրդատը յիշատակւում է ո՛չ թէ իր իսկական անունով, այլ իր եղբայր, պարթեական Թագաւոր Վաղարշակի անունով։ Նա յիշւում է որպէս պետական շինարար, Հայաստանի քաղաքական ինքնուրոյնութիւնը վերականգնող և նախարարական իշխանութիւնների հիմնադիր։

Յայտնի է, թէ մինչեւ ե՛րբ է Թագաւորում Տրդատ Ա.ը։ Հաւանական են Թագրութեամբ՝ 37 տարի խաղաղ Թագաւորելուց յետոյ նա մեռնում է 100 թուականին։

Տրայանոսի
արշաւանքը

Տրդատ Ա.ից յետոյ Հռոմի ու պարթեւների միջեւ նորից երկարատեւ պայքար է սկսւում Հայաստանի համար Պարթեւները, առանց Հռոմի կամքը հարցնելու, իրենց կողմից Հայաստանի թագաւոր էին նշանակում հայ Արշակունիների ներկայացուցիչներին։ Այդ հանգամանքն առիթ է ծառայում, որպէս զի հռոմէական Տրայանոս կայսրը Ռանդէտյի դաշնագրութիւնը խախտուած համարի և անհաշտ քաղաքականութիւն վարի Արեւելքի նկատմամբ։ Հռոմի ու պարթեւական Պարսկաստանի միջեւ մօտ 50 տարի տեւող խաղաղութիւնը (63—114 թ. թ.) խախտւում է։ Տրայանոսը հռոմէական լեգէոններով գալիս է Սիրիա և պատրաստւում ռազմական գործողութիւններ սկսելու (114 թ.)։ Պարթեւներն առաջարկում են հաշտութիւն։ Տրայանոսը, մերժելով այդ առաջարկը, արշաւում է Հայաստանի վրայ, գրաւում է այն և դարձնում կայսրութեան պրովինցիա։

Այնուհետեւ Տրայանոսը շարժւում է դէպի Պարսկաստան և առանց դժուարութեան գրաւում մի շարք քաղաքներ, կողոպտում Տիգրան մայրաքաղաքը և իր յաղթական արշաւանքները շարունակելով՝ հասնում է մինչեւ Պարսից ծոցը։ Այդ միջոցին թիկունքում Տրայանոսի դէմ պարթեւների, հայերի և տեղական բնակչութեան ապստամբութիւն է բռնկւում։ Կայսրը մեծ դժուարութեամբ ճնշեց այն, բայց չկարողացաւ աւարտել իր արեւելեան արշաւանքը և, հիւանդանալով, ստիպուած եղաւ վերադառնալ դէպի Հռոմ։ Զօրքերի հրամանատարութիւնը յանձնելով իր որդեգիր Ադրիանոսին՝ Տրայանոսը մեռաւ 117 թ. Կիլիկիայում։ Նրան յաջորդեց Ադրիանոսը։

Հայաստանի
բազմական
վերականգնումը

Արեւելքում Տրայանոսի տարած յաղթանակները խախտւում էին։ Դրութիւնն այնպէս էր, որ Արեւելքը կարող էր նորից մեծ դժուարութիւններ ստեղծել Հռոմի համար. ուստի Տրայանոսի յաջորդ Ադրիանոս կայսրը տեսնելով, որ Հայաստանն ու պարթեւական Պարսկաստանը նորից ապստամբութիւն են բարձրացնում, հաշտութեան դաշնագիր է կնքում, որով և վերականգնում է Հայաստանի ինքնուրոյնութիւնը։ Պայմանագրի համաձայն՝ Ադրիանոսը նրանց վերադարձնում է խլուած նահանգները, Պարսկաստանից ու Հայաստանից դուրս է հանում հռոմէական կայազօրները։ Այս դաշնագրութիւնից յետոյ մօտ 40 տարի խաղաղութիւն է տիրում։ Հայաստանի թագաւոր է նշանակւում Վաղարշակ Ա. (117—140), որի գործունէութեան մասին շատ աղօտ տեղեկութիւններ են հասել մեզ։ Սա մի նոր քաղաք է հիմնում և իր անունով կոչում Վաղարշապատ։

**Կարակալա
Կայսրի
արշաւանքը**

Ադրիանոսի մահից յետոյ (138 թ.) Հայաստանը և Մեր-
ձաւոր Արեւելքը մօտ 90 տարի նորից կռուախնձոր
դարձան Հռոմի ու պարթեւների միջեւ: Հռոմայեցի-
ները և պարթեւներն իրար դէմ վարում էին անվերջ
պատերազմներ, որոնց յաջորդում էր միայն կարճատեւ
խաղաղութիւն: Ռազմական արշաւանքների թատերաբեմ էր լինում
գլխաւորապէս Հայաստանը, որը մեծապէս տուժում էր: Քաղաքներն ու
գիւղերն աւերւում էին, ժողովրդական տնտեսութիւնը քայքայւում էր:
Թէեւ վերը յիշուած պատերազմները սովորաբար լերջանում էին Հռոմի
յաղթութեամբ, բայց և այնպէս այդ յաղթանակները խախտւում էին: Հայ
ժողովուրդը մի քանի անգամ ապստամբութիւն է բարձրացնում հռոմէ-
ական նուաճողների դէմ: Մեծ ապստամբութիւն բռնկւում է 162—164
թ. թ. հէնց այդ ժամանակ հռոմայեցիները գրաւում և աւերում են Ար-
տաշատ քաղաքը:

Այս անվերջ պատերազմների մէջ ուշագրաւ է Անտոնիոս Կարակալա
կայսրի արշաւանքը (215—217 թ. թ.): Իր նենգութեամբ յայտնի այդ

Ձինուորի պատկեր՝ Արշակունեաց
ժամանակ

բռնակալը, որը միջոցների մէջ ոչ
մի խտրութիւն չէր դնում, իրեն
իբրեւ մի նոր Ալեքսանդր Մակե-
դոնացի էր երեւակայում և երա-
զում էր նուաճել ամբողջ Արեւել-
քը:

Ռազմական պատրաստութիւն-
ներ տեսնելուց յետոյ, Կարակալան
Հռոմից գնում է Սիրիա (215 թ.):
Նա որոշում է առաջին հերթին
գրաւել Հայաստանը և դարձնել այն
հռոմէական պրովինցիա: Օգտուելով
հայ թագաւորական ընտանիքում
տիրող գժտութիւններից, նա բա-
րեկամական նամակ է գրում Վա-
ղարշակ Բ. թագաւորին և նրան,
ընտանիքի հետ միասին, հրաւիրում
իր մօտ. բայց հէնց որ Վաղարշակ
Բ. ը գալիս է, նենգամիտ Կարակալան ձերբակալում է նրան և ընտանի-
քի հետ միասին ուղարկում Հռոմ:

Սակայն Վաղարշակ Բ. ի թագաւորանգ Տրդատին յաջողւում է խոյս
տալ բանտարկութիւնից և վերադառնալ Հայաստան: Այստեղ Տրդատն
իրեն յայտարարում է թագաւոր և ժողովրդի հետ միասին պայքարում է
Հռոմի դէմ: Այդ ժամանակ Կարակալան որոշում է գէնքի ուժով տիրել
Հայաստանին, սակայն նրա ուղարկած լեգէոնները պարտութիւն են կրում
հայերից: Տրդատ Բ. ը, օրպէսզի կարողանայ շարունակել իր յաղթական

կռիւը, օգնութիւն է խնդրում պարթեւներին: Այս հանգամանքն առիթ է տալիս Կարակալլային պատերազմ յայտարարել պարթեւներին:

Պարթեւական թագաւորը յանկարծակիի գալով՝ ստիպուած է լինում յետ քաշուել պատերազմի պատրաստութիւն տեսնելու համար: Հռոմայեցիները կտրողանում են հեշտութեամբ գրաւել Պարսկաստանի մեծ մասը: Յաջորդ գարնանը (217 թ.) պարթեւական թագաւորը մեծ բանակով ինքն է ղեկավար յարձակման: Կարակալլան իր լեգէոններով արշաւում է նրա դէմ, բայց ճանապարհին սպանւում է իր զինուորների ձեռքով: Օգտուելով հռոմէական բանակում տիրող խռովութիւններից, պարթեւները հեշտութեամբ դուրս են քշում նրանց Պարսկաստանից և առաջ են շարժւում Սիրիայի վրայ:

Կարակալլայի յաջորդ Մակրինոս կայսրը, մի շարք պարտութիւններ կրելուց յետոյ, ստիպուած եղաւ հաշտութիւն կնքել պարթեւների հետ և 20 միլիոն ռոբլի ռազմատուգանք վճարել:

Մակրինոսն ստիպուած եղաւ հաշտութիւն կնքել նաեւ հայերի հետ: Այդ հաշտութեամբ Հայաստանն անկախ ճանաչուեց, և Տրդատ Բ-ը, որ փաստորէն արդէն թագաւորում էր, պաշտօնապէս ճանաչուեց Հայաստանի թագաւոր: Մակրինոսը Հայաստան վերադարձրեց նաեւ Վաղարշակ Բ-ի ընտանիքը, իսկ ինքը՝ Վաղարշակը Հռոմում մեռել էր արդէն:

Պարսկական դինաստիայի անկումը և Սասանեանները

Պարթեւական Պարսկաստանը բաւական թուլացել էր. նրա պետականութեան հիմքերը խախտուել էին: Հռոմայեցիների յամառ առաջխաղացումն ու անվերջ պատերազմները, վաստական իշխանների կենտրոնախոյս ձգտումներն ու յաճախակի ապստամբութիւնները և, վերջապէս, գահին տիրելու համար թագաւորական տան մէջ տեղի ունեցող անվերջ գտնութիւններն ու արիւնայի կռիւները վաղուց արդէն սկսել էին քայքայել պետական իշխանութեան կայունութիւնը և թուլացնել Պարթեւական դինաստիայի դիրքը: Այս թուլացումը գնալով խորանում էր, հող պատրաստելով ներքին ապստամբութիւնների համար:

Պարսկաստանի հարաւ-արեւմտեան մասում գտնուող վասակական Ֆարսիստանի իշխաններից մէկը՝ քրմապետ Սոսանի թոռ Արտաշիրը, օգտուելով Պարթեւական դինաստիայի թուլացումից՝ 224 թ. ապստամբում է: Իր կողմը գրաւելով պարթեւներից դժգոհ իշխաններին, նա հետզհետէ գրաւում է մի շարք մարզեր: Մի քանի ճակատամարտերում պարթեւական վերջին թագաւոր Արտաւանը պարտութիւն է կրում և ապա սպանւում: Պարթեւական Արշակունիների դինաստիան տապալւում է, և յաղթական Արտաշիրն իրեն յայտարարում է ամբողջ Պարսկաստանի «արքայից արքայ» (226 թ.): Արտաշիրը հիմք է դնում մի նոր դինաստիայի, որը նրա պապ Սասանի անունով կոչւում է Սասանեան:

Սասանեան դինաստիայի տիրապետութեամբ նոր էջ է սկսւում Պարսկաստանի պատմութեան մէջ: Այս տոհմը, որի քաղաքականութիւնն ակ-

տիւն նուաճողական էր, ձգտում էր վերականգնել Աքեմենեան Պարսկաստանի հզօրութիւնը և երկրի սահմանները տարածել մինչև Միջերկրական ծովը։ Սասանեանները նպատակ էին դրել ստեղծել միաձոյլ պետութիւն, անխնայ կռիւ մղելով Հռոմի և ընդհանրապէս Արեւմուտքի ազդեցութեան դէմ, պահպանել երկրի կուլտուրական ինքնութիւնը։ Սասանեան դինաստիայի տիրապետութիւնը ճակատագրական եղաւ Հայաստանի համար։ Հայաստանում շարունակում էր թագաւորել Պարթեւ Արշակունիների դինաստիայի հայկական ճիւղը, որը հաճելի էր Սասանեաններին և յանձին որի նրանք տեսնում էին իրենց հակառակորդին։ Միաժամանակ Սասանեանները ձգտում էին իրենց նուաճողական քաղաքականութեամբ կլանել Հայաստանը։ Այստեղից էլ բխում էր հայ Արշակունիների անհաշտ թշնամութիւնը դէպի Սասանեանները և մերձեցումը Հռոմին։ Հետագայում այդ մերձեցումն ասելի է ուժեղանում, երբ հայերը քրիստոնէութիւն են ընդունում։ Սակայն այդ ժամանակ քաղաքական հանգամանքները դասաւորուել էին հայերի համար ոչ այնքան նպաստաւոր կերպով։ Հռոմն էլ սկսել էր քաղաքականապէս թուլանալ, ստրուկների ապստամբութիւնները սուր ընթացք էին ստացել և քայքայում էին պետութիւնը։ Հռոմէական կայսրութիւնը դէպի անկում էր դիմում։ Սասանեան Պարսկաստանը, ընդհակառակը, Առաջւոր Ասիայում ձեռք էր բերում գերակշռող նշանակութիւն և դառնում էր արեւելեան մի հզօր պետութիւն։

Հայաստանը Սասանեան իշխանութեան տակ

Արտաշիր Սասանեանը ծրագրում է վերականգնել հին Պարսկաստանի սահմանները՝ յետ խլելով այն հողերը, որոնք նուաճուած էին հռոմայեցիների կողմից։ Այդ նպատակով նա առաջին հերթին արշաւում է Հիւսիսային Միջագետքի վրայ, որը գտնւում էր Հռոմի գերիշխանութեան տակ։ Սակայն այստեղ նա պարտուում է։ Այս անյաջողութիւնից յետոյ նա իր բանակն ուղարկում է դէպի Հայաստան (228 թ.), բայց այստեղ եւս պարտութիւն է կրում խոսրով թագաւորից։ Չկարողանալով գէնքի ուժով նուաճել Հայաստանը, Արտաշիրը դաւադրութիւն է կազմակերպում խոսրովի դէմ և հայ իշխանների ձեռքով սպանել տալիս նրան (238 թ.)։

Արտաշիրի մահից յետոյ Պարսկաստանի գահն է բարձրանում նրա որդի Շապուհը (242—272 թ. թ.), որը 244 թ. հաշտութեան դաշնագիր է կնքում Հռոմի հետ։ Ըստ այդ դաշնագրի՝ Միջագետքն ու Հայաստանն անցնում են Պարսկաստանին, բայց հռոմէական զօրքերը շարունակում են մնալ Հայաստանում։ Հետագայում, օգտուելով նպաստաւոր հանգամանքներից, Շապուհի բանակները մտնում են Հայաստան (252 թ.) և այստեղից դուրս քշում հռոմէական զօրքը։ Դրանից յետոյ պարսիկները հեռացնում են նաեւ սպանուած հայ խոսրով թագաւորի որդի Տրդատին և տէր դառնում Հայաստանին։

Հռոմի կայսրներն այդ ժամանակ զբաղուած լինելով ներքին պալատական կռիւներով և, մանաւանդ, մեծ պատերազմներ մղելով գերման ու այլ ժողովուրդների դէմ, որոնք սպառնում էին կայսրութեան եւրոպական սահմաններին, հնարաւորութիւն չունէին ակտիւ դեր խաղալու Արեւելքում: Ուստի, Շապուհ Ա.ի և ապա նրան յաջորդող սասանեան թագաւորների ժամանակ Հայաստանը, շատ փոքրիկ ընդմիջումներով, շարունակում էր մնալ Պարսկաստանի հպատակ, թէեւ երբեմն էլ կռուականձոր էր դառնում Արեւելքի ու Արեւմուտքի հզօր պետութիւնների միջեւ: Այս դրութիւնը տեւում է մինչեւ 297 թ.:

Սասանեան Պարսկաստանի ուժեղացումը ձեռնառն չէր Հռոմին: Այդ պատճառով, երբ նպատաւոր պայմաններ են ստեղծւում Հռոմում, վերջինս սկսում է լուրջ ու շաղկապեալ դարձնել արեւելեան գործերի վրայ: Դիտկեցեալներն կայսրը, որ աչքի ընկնող քաղաքական և վարչական մի անձնաւորութիւն էր, 296 թ. պատերազմ է սկսում Պարսկաստանի դէմ: Հռոմէական բանակը մտնում է Հիւսիսային Միջագետք և ապա շարժւում դէպի Հայաստանի սահմանները, որտեղ հռոմայեցիներն ապստամբ հայերի հետ միասին կատարեալ պարտութեան են մատնում պարսիկներին (297 թ.): Կռուող պետութիւնների միջեւ հաշտութեան պայմանագիր է կնքւում, որի համաձայն՝ պարսիկները հրաժարւում են Միջագետքից, իսկ Հայաստանը դառնում է անկախ պետութիւն: Այսպիսով, Հայաստանն ազատագրւում է Պարսկաստանի տիրապետութիւնից, և հայկական թագաւորական իշխանութիւնը յանձնւում է Սոսրովի որդի Տրդատ Գ.ին, որը զինւորական կրթութիւն էր ստացել Հռոմում և յունահռոմէական կուլտուրան իւրացրած մի մարդ էր: Վերջին պատերազմում նա, որպէս հայ զօրքերի հրամանատար, Հռոմի կողմից կռւում էր ընդդէմ պարսիկներին: Տրդատ Գ.ի գահ բարձրանալով վերականգնում է նաեւ հայ Արշակունի դինաստիայի իշխանութիւնը:

Հռոմի ու Պարսկաստանի միջեւ կնքուած հաշտութեան դաշնագրի շնորհիւ, քառասուն տարի շարունակ տիրում է խաղաղութիւն, որը բարեբախտ լուրջացութիւն է ունենում նաեւ Հայաստանի համար: Յաճախակի պատերազմների թատերաբեմ լինելուց ազատւելով՝ Հայաստանը հնարաւորութիւն է ունենում տնտեսապէս և կուլտուրապէս բարգաւաճելու:

Քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան

Տրդատ Գ.ի թագաւորութեան ժամանակաշրջանում (297—330 թ. թ.) տեղի է ունենում մի երեւոյթ, որն այնուհետեւ մեծ դեր է խաղում հայ ժողովրդի պատմութեան մէջ: Դա քրիստոնէութեան մուտքն է Հայաստան: Դ. դարի սկզբներին հեթանոսութիւնը տեղի է տալիս քրիստոնէութեան:

Քրիստոնէական կրօնն սկսում է հետզհետէ մուտք գործել Հայաս-

տան դեռեւս Բ. դարի վերջերին, Միջագետքի Եդեսիա քաղաքից, որտեղ այդ կրօնը տարածուել էր հարեւան Սիրիայից (Ասորիքից)։ Քրիստոնէութիւնը Պաղեստինից նախ մուտք է գործում Սիրիա և Փոքր Ասիա, ապա աստիճանաբար թափանցում է հարեւան երկրները և Հայաստան։ Արդէն Գ. դարի սկզբներին ասորի քարոզիչները, իսկ նոյն դարի երկրորդ կէսին նաեւ յոյն քարոզիչները մեծ եռանդով աշխատում էին նոր կրօնը տարածել հայերի մէջ։ Նրանց յաջողում է հիմնել մի քանի քրիստոնէական համայնքներ, որոնք սկզբներում դիմադրութեան են հանդիպում պետութեան կողմից։ Սակայն քրիստոնէութիւնը Հայաստանում հետզհետէ հաստատուն հող է գտնում, որի հետեւանքով Տրդատ Գ. ը քրիստոնէութիւնն ընդունում է որպէս պետական կրօն։

Քրիստոնէութիւնը Հայաստանում տարածելու գործում, ինչպէս հաղորդում են հայ պատմիչները, աչքի ընկնող դեր է կատարում Կեսարիա քաղաքում կրթութեւն և դաստիարակութեւն Գրիգոր Պահլաւունին, որը հետագայում կոչւում է Լուսաւորչի։ Ըստ պատմական աւանդութիւնների՝ քրիստոնէութիւնը Հայաստանում պաշտօնական կրօն է ճանաչւում 301—303 թ. թ.։

Հայաստանում Տրդատ թագաւորի և Գրիգոր Լուսաւորչի այդ ուղղութեամբ ունեցած գործունէութիւնը մեր պատմագրութեան մէջ հանդէս է բերուած առասպելախառն գրոյցներով։ Սակայն պատմական ճշմարտութիւնն այն է, որ քրիստոնէութիւնը պետական կրօն դառնալու երեւոյթը որոշ սօցիալական ու քաղաքական հիմունքներ ունէր։

Քրիստոնէութիւնը միանգամայն համապատասխանում էր Հայաստանի դասակարգային հոսարակական կազմին ու գալիս էր ամրապնդելու տիրապետող դասակարգի ֆէոդալական դիրքերը և, առաջին հերթին, պետական իշխանութիւնը։

Տրդատ Գ. ը, քրիստոնէութիւնը յայտարարելով պետական կրօն, միաժամանակ նպատակ ունէր Հայաստանը կտրել հեթանոս Պարսկաստանից և նրա քաղաքական վիճակը կապել արեւմտեան քրիստոնէայ ժողովուրդների հետ։ Քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան՝ խթան հանդիսացաւ հայերէն գրերի դիւտին և հայ գրականութեան զարգացմանը։

Քրիստոնէական կրօնի մուտքը Հայաստան խաղաղ ճանապարհով չի կատարւում։ Նոր կրօնը, յանձինս Տրդատ թագաւորի ու Գրիգոր Լուսաւորչի, հաստատւում էր տիրապետող դասակարգի ձեռքով։ Իր արամադրութեան ասկ ունենալով թագաւորից տրուած զօրական ուժեր՝ Գրիգոր Լուսաւորչիչը հրով ու սրով էր ընկճում նոր կրօնի դէմ մարտնչող հեթանոս քրմական դասին, որին յարում էին նաեւ փոքրաթիւ նախարարներ։ Քրմական դասը հնուց արդէն ահագին հարստութիւնների ու ընդարձակ կալուածների սեփականատէր էր և սօցիալ-քաղաքական մեծ նշանակութիւն էր ստացել։ Նոր կրօնը զրկում էր նրան իր վաղեմի սօցիալական ու քաղաքական արտօնեալ դիրքերից և իր հսկայական հարստութիւններից, որոնք բռնաագրաւում և յանձնւում էին նորահաստատ քրիս-

տոնէական եկեղեցուն : Գրմական դասի դիմադրութիւնն սպասամբու-
թեան բնոյթ էր ստանում : Սակայն զէնքի ուժը փշրեց այդ դիմադրու-
թիւնը : Գրմութեան որոշ մասը ոչնչացաւ, իսկ մի մասն էլ, տեսնելով իր
պարտութիւնը, համակերպուեց ու մտաւ քրիստոնէական եկեղեցական
պաշտօնեաների շարքը :

Այդ կատաղի պայքարի ընթացքում ոչնչացան բազմաթիւ կուլտու-
րական արժէքներ : Անհետ կորան արուեստի արժէքաւոր արտադրութիւն-
ներ, ինչպէս օրինակ՝ արձաններ, հեթանոսական բնոյթի քանդակներ, մե-
հենական զանազան անօթներ . ոչնչացան մեհենական գրադարաններ, հե-
թանոսական դրական յուշարձաններ եւայլն : Խորտակուած մեհեանները
վերածուեցին քրիստոնէական տաճարների, քրմական դասի փոխարէն ա-
ռաջ եկաւ եկեղեցական հոգեւոր դաս :

Սակայն, չնայած քրիստոնէութեան յաղթանակին, նրա մէջ մտնում
են մի շարք հեթանոսական հաւատալիքներ, պաշտամունքի ծէսեր, ժո-
ղովրդական տօներ եւայլն : Պահպանուեցին նոյնիսկ համաժողովրդական
նշանակութիւն ունեցող հեթանոսական սրբավայրերը, որոնց, սակայն,
տրուեցին քրիստոնէական անուններ եւ վերածուեցին նշանաւոր վան-
քերի :

Միլանի
հրովարաակը եւ
Բիւզանդիան

Դ. դարի սկզբներին հռոմէական կայսրութեան մէջ
տեղի են ունենում մի շարք նշանակալից դէպքեր, ո-
րոնց հետեւանքներն արձագանգ են գտնում նաեւ Հա-
յաստանում, երբ այնտեղ դեռեւս թագաւորում էր
Տրդատ Դ.ը : Հռոմէական հասարակութեան անտեսական ու քաղաքական
քայքայումը, որ սկսուել էր դեռեւս Գ. դարում, Դ. դարում հասնում է
մեծ չափերի : Կայսրներն արմատական միջոցներ էին որոնում դուրս գա-
լու այդ տագնապալի դրութիւնից, որն սպառնում էր պետութեան հե-
տագայ գոյութեանը :

Այդպիսի միջոցներից մէկն էր համարում քրիստոնէութիւնը, որ
արդէն մեծ չափերով տարածուել էր հռոմէական կայսրութեան գրեթէ
բոլոր հասարակական խաւերում : Կոստանդին կայսրն իր յայտնի Միլանի
հրովարձակով (313 թ.) յայտարարում էր նոր կրօնի ազատութիւն եւ քը-
րիստոնէութիւնը համազօր էր ճանաչում հեթանոսական կրօնին : Փաստ-
օրէն այդ նշանակում էր, որ քրիստոնէութիւնը դառնում է հռոմէական
կայսրութեան տիրապետող կրօնը :

Պետութեան քայքայման առաջն առնելու միւս միջոցը համարում
էր կայսերական կառավարութեան վարչական բաժանումը երկու մասի՝
արեւմտեան եւ արեւելեան : Արեւելեան կայսրութիւնը Կոստանդին կայս-
րի օրով որոշ չափով ամրանում է : Հռոմէական կայսրութեան մայրաքա-
ղաքը դառնում է Բիւզանդիոնը (Սեւ ծովի Բոսֆորեան նեղուցում), որը
նրա հիմնադիր կայսրի անունով այնուհետեւ կոչւում է Կոստանդնուպոլիս
(330 թ.) : Բիւզանդիոնը գտնւում էր յունական միջավայրում, ուստի Ա-

րեւելեան հռոմէական պետութիւնն ստացաւ յունական կերպարանք, տոգորուեց յունական կուլտուրայով և պատմութեան մէջ յաճախ անուանուեալ էր յունական կայսրութիւն։ Այնուհետեւ Արեւելքի բոլոր երկրները, որոնք ենթակայ էին հռոմէական գերիշխանութեանը, արդէն գործունէին Բիւզանդիայի կամ կայսրութեան արեւելեան մասի հետ։ Սակայն հռոմէական կայսրութեան վերջնական բաժանումը տեղի է ունենում 395 թ., Թէոդոս կայսրի մահուանից յետոյ. այդ բաժանումից յետոյ է, որ արեւելեան մասը հանդէս է գալիս որպէս ինքնուրոյն պետութիւն՝ Բիւզանդական կայսրութիւն անուանով։

Տրդատ Գ.ի
նշանադրութիւնը
Բիւզանդիայի
հետ

Հայաստանը մտնում էր Բիւզանդիայի քաղաքական շրջանակների մէջ։ Տրդատ Գ.ը, որ Հայաստանի թագաւոր էր ճանաչուել Հռոմի միջնորդութեամբ, անշուշտ, յենուելու էր հռոմէական օտանդակութեան վրայ։ Երբ Միլանի հրովարտակից յետոյ հռոմէական կայսրութեան մէջ քրիստոնէութիւնը դառնում է պետական կրօն և, մասնաւոր, երբ Բիւզանդիոնը, որ աշխարհագրորէն Հայաստանին մօտիկ էր, դառնում է կայսրութեան կենտրոն, Տրդատը մտածում է օգտուել ստեղծուած բարենպաստ պայմաններից։ Հարկաւոր էր աւելի իրական հողի վրայ դնել Հռոմի հովանաւորութիւնն ու պաշտպանութիւնը Հայաստանի նկատմամբ։ Ուստի Տրդատը կոստանդին կայսրի հետ դաշնադրութիւն է կնքում, որով կայսրութիւնը պարտաւորւում էր պաշտպանել Հայաստանն ընդդէմ Պարսկաստանի, իսկ Հայաստանը խոստանում էր հաւատարիմ մնալ կայսրութեանը։

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Գ. ԴԱՐՈՒՄ

Սոսրով Բ.
կոտակ և
Շապուհ Բ.

Հայաստանի ու Հռոմի միջեւ ստեղծուած մերձեցումը, ի հարկէ, ձեռնառ չէր Պարսկաստանի համար։ Վերջինիս թագաւոր Շապուհ Բ.ը (310—379 թ. թ.) հետեւելով իր նախորդների քաղաքականութեանը՝ ձգտում էր Սասանեանների իշխանութեան տակ առնել Հայաստանը։ Սակայն քառասնամեայ խաղաղութեան համար 297 թուին Դիոկղետիանոս կայսրի հետ կնքած դաշնագիրը կաշկանդում և զրկում էր նրան պատերազմի միջոցով Հայաստանին տիրելու հնարաւորութիւնից։ Ուստի Շապուհը դիմում է դաւադրութիւնների ու քաղաքական ինտրիգների, խառնակութիւնների առաջացնելով և թշնամանք յարուցելով թագաւորի դէմ։ Այդ միջոցով նա աշխատում էր ուժեղացնել պարսկական ազդեցութիւնը Հայաստանում։

Տրդատ Գ.ի մահից յետոյ Հայաստանում թագաւորական գահն է բարձրանում նրա որդի Սոսրով Բ.ը (330—339 թ. թ.)՝ կոտակ (կարճա-

հասակ) մականունով: Հայ նախարարներից նրանք, որոնք կապուած էին Պարսկաստանի հետ, վերջինիս դրդմամբ ապստամբութիւններ էին բարձրացնում: Խոսքով կոտակի դէմ և իրենց այս գործելակերպով դէպի կործանում էին տանում: Հայաստանի պետութիւնը Սակայն Խոսքովը կարողանում է ճնշել ապստամբութիւնները՝ բնաջինջ անելով մի քանի նախարարական տոհմեր:

Խոսքով Բ.ն աչքի ընկնող քաղաքական որեւէ գործ չի կատարում: Նա ձեռնարկում է մի շարք շինարարական գործերի, տնկել է տալիս կաղնի ծառերի արհեստական անտառ, որը տարածւում էր Գառնի բերդից Ազատ գետի հովտով մինչեւ Դուին կոչուած բլուրը և ապա մինչեւ Արտաշատ մայրաքաղաքն ու Արաքս գետը: Այդ անտառը թէպէտ արքունիքի և նախարարների համար աշնանն ու ձմրանը որպէս որսորդութեան վայր էր ծառայում, սակայն միաժամանակ նաեւ կարեւոր տնտեսական ու կուլտուրական նշանակութիւն ունէր: Խոսքովն այդ անտառում (Արտաշատից հիւսիս) կառուցում է արքայական պալատներ, որոնց շուրջը հետագայում ծաւալուեց Դուին քաղաքը:

337 թ. լրանում է Պարսկաստանի և Հռոմի միջեւ կնքուած հաշտութեան դաշնագրի քառասուն տարին: Նոյն թուին մեռնում է Կոստանդին կայսրը: Օգտուելով այդ հանգամանքից, Շապուհ Բ.ը պատերազմական գործողութիւններ է սկսում կայսրութեան դէմ: Միաժամանակ նա յարձակումներ է գործում Հայաստանի վրայ: Այդ յարձակումներն ամէն անգամ յետ էին մղւում հայերի կողմից: Շապուհ Բ.ի առաջին յարձակման ժամանակ հայ զորքերի հրամանատար՝ Բղնունեսը իշխան Դատաբէնն ապստամբում է Խոսքով Բ.ի դէմ և, դաւաճանելով, անցնում է պարսիկների կողմը: Սակայն այդ ծանր բողբոյն հանդէս է գալիս հայոց տաղանդաւոր զորավար-սպարապետ Վաչէ Մամիկոնեանը, որը Վանայ լճի ափին պատերազմում է պարսիկների դէմ, մեծ ջարդ է տալիս նրանց և գերի բռնում Դատաբէնին: Դաւաճան Դատաբէնն սպանւում է քարկոծութեամբ, իսկ նրա ամբողջ տոհմը սրի է քաշւում և ոչնչացւում:

Խոսքով Կոտակին յաջորդում է նրա որդի Տիրանը (339—350 թ. թ.): Տիրանի թագաւորութեան օրով Հայաստանը շատ ծանր վիճակ է ապրում: Շապուհ Բ.ը յամառօրէն շարունակում է պատերազմները Հռոմի ու Հայաստանի դէմ:

Քաղաքական այս պայմաններում Տիրանն առաջին հերթին աշխատում էր ամրապնդել պետական կենտրոնական իշխանութիւնը, ուժեղ կռիւ մղելով կենտրոնախոյս նախարարների դէմ: Այդ նպատակով նա կանգ չէր առնում դաժան միջոցների առաջ — Պարսկաստանի կողմն անցած նախարարներին նա ոչնչացնում և նրանց կալուածները գրաւում էր:

Կոստանդ կայսրն անընդհատ պատերազմներ մղելով կայսրութեան

հիւսիսային սահմաններին սպառնացող արտաքին թշնամիներ ղէմ, անկարող էր իրական օգնութիւն ցոյց տալ Հայաստանին։ Տիրանը, դժգոհ լինելով սրանից, թշնամաբար է տրամադրուած դէպի կայսրութիւնը։ Միւս կողմից՝ Շապուհ Բ.ը, օգտուելով Կոստանդ կայսրի ծանր դրութիւնից, յաճախակի արշաւանքներ էր գործում Հայաստանի վրայ։ Սակայն երբ Շապուհի առաջխաղացումը չափազանց սպառնալից է դառնում Հայաստանի և հռոմէական գերիշխանութեան տակ գտնուող Հիւսիսային Միջագետքի համար, Կոստանդ կայսրն ստիպուած է լինում պատերազմ սկսել (348 թ.) Պարսկաստանի դէմ։ Տիրանն իր զօրքերով օգնութեան է գնում կայսրին։ Բայց պատերազմին տնայնող է վերջանում Կոստանդի համար։ Վերջինս իր զօրքերը թողնելով Միջագետքում՝ վերադառնում է Բիւզանդիոն։

Շապուհ Բ.ն օգտուելով յարմար առիթից՝ խորամանկ ու նենգ միջոցներով Տիրանին հրաւիրում է իր քանակը և կուրացնում նրան։ Բայց պայքարը դրանով չի վերջանում, հետագայում հռոմէական լեգէոնները հայ զօրքի հետ միացած՝ պարտութեան են մատնում պարսիկներին։ Շապուհն ստիպուած է լինում դադարեցնել ռազմական գործողութիւնները և համաձայնել վերադարձնելու բանտարկուած Տիրանին՝ իր ընտանիքով։ Կուրացած Տիրանն այլեւս անկարող էր թագաւորել, ուստի թագաւորական իշխանութիւնն ստանձնում է նրա որդի Արշակը։

Օրշակունցիների պետութեան ճկրթից հալա- սուրիւնները

Հայաստանում եղած երկու քաղաքական հոսանքները, որոնցից մէկն ունէր պարսկական օրիէնտացիա, իսկ միւսը՝ բիւզանդական, առաջացել էին այն ներքին հակասութիւնից, որ գոյութիւն ունէր թագաւորական իշխանութեան և մի շարք ֆէոդալական տների միջեւ։

Հայ թագաւորներն աշխատում էին ամրապնդել իրենց միահեծան իշխանութիւնը և ուժեղացնել նախարարների վասալական կախումը թագաւորից։ Ընդհակառակը, նախարարները, իբրեւ խոշոր ֆէոդալական կալուածների տէրեր, ձգտում էին աւելի լայնացնել իրենց հողերը և մեծացնել իրենց ֆէոդալական իշխանութեան ուժը։ Նրանք շահագրգռուած էին թուլացնելու իրենց վասալական կախումը կենտրոնական իշխանութիւնից և ինքնուրոյն կերպով տնօրինելու իրենց ֆէոդալական տերիտորիան։ Թագաւորական իշխանութեան և նախարարական տոմերի միջեւ եղած այս հակասութիւնն արտայայտւում էր մշտական պայքարով։ Այս ներքին հակամարտութիւնից օգտւում էր Պարսկաստանը, որն սկսիւ նուաճողական քաղաքականութիւն էր վարում և ձգտում իրեն միացնել Հայաստանը։ Իսկ թուլացած Բիւզանդիոն շահագրգռուած էր պահպանելու Հայաստանի ինքնուրոյնութիւնը, որպէս պատել՝ Պարսկաստանի առաջխաղացման դէմ։ Հայաստանում եղած այս ներքին հակասութիւնները չափազանց թուլացնում էին հայկական պետականութիւնը։

Թագաւորի կենտրոնաձիգ և նախարարների կենտրոնախոյս ձգտում-

ների բախումն աւելի արուեսց հայ Արշակունիների վերջին թագաւորների
ժամանակ:

**Արշակ Բ.ի
թագաւորութեան
սկզբնական
շրջանը**

Արշակ Բ.ը (350—368 թ. թ.) սկսեց թագաւորել բա-
ւական նպաստաւոր պայմաններում: Սկզբնական շրջա-
նում նա բարեկամական յարաբերութեան մէջ էր թէ՛
Կոստանդ կայսրի և թէ՛ Շապուհ թագաւորի հետ: Մի
առժամանակ դադարել էին պարսկական պատերազմ-
ները, և Հայաստանը Արշակ Բ.ի թագաւորութեան առաջին շրջանում
(350—357 թ. թ.) խաղաղութիւն էր վայելում:

Այսպիսի նպաստաւոր պայմաններում Հայաստանն սկսում է անտե-
սապէս զարգանալ և քաղաքականապէս վերականգնել: Արշակ Բ.ը ձգտում
էր իր ներքին պետական գործերում անկախ լինել Բիւզանդիոյից ու
Պարսկաստանից: Սպարապետ Վասակ Մամիկոնեանի գործակցութեամբ,
որ աչքի ընկնող ռազմագէտ ու քաղաքագէտ անձ էր, Արշակ Բ.ը կարո-
ղանում է զսպել նախարարների կենտրոնախոյս ձգտումները և նրանց
հպատակեցնել կենտրոնական իշխանութեանը: Նա վերականգնում և ամ-
րացնում է բանակը: Այս ժամանակաշրջանում մեծ զարկ են առնում
կուլտուրական ձեռնարկումները՝ Ներսէս կաթողիկոսի (352—372 թ. թ.)
գլխավորութեամբ. սա մի կրթութեւն ու գործունեայ անձնաւորութիւն էր,
ծագումով Գրիգոր Լուսաւորչի տոհմից:

**Աշտիշատի ժողո-
վը և Եկեղեցու
ազդեցութեան
ուժեղացումը**

Ներսէս կաթողիկոսի առաջին մեծ գործը եղաւ Աշտի-
շատի եկեղեցական ժողովի հրաւիրումը (354 թ.): Այդ
ժողովի պատմական նշանակութիւնն այն է, որ այն-
տեղ, բացի զուտ կրօնա-եկեղեցական կեանքին վերա-
բերող կանոններից, սահմանում են նաեւ աշխարհա-
կան կեանքին վերաբերող կանոններ: Այդ միջոցով հայ եկեղեցական իշ-
խանութիւնն օրէնսդրական գործունէութիւնը վերցնում էր իր ձեռքը:
Աշտիշատի ժողովի աշխարհական կանոնները հետաքրքրական են իրենց
առաջադիմական գծերով. այդ կանոններով ժողովը ձգտում էր վերացնել
հայ ժողովրդական կենցաղում տիրող մի շարք բարբարոսական ու ան-
կուլտուրական սովորութիւններ, ինչպէս օրինակ՝ մեռելների վրայ հե-
թանոսական ձեւով սուգ անելը, մերձամուսնութիւնը, արեցութիւնը,
ստտկած կենդանու միս ուտելը, բազմակնութիւնը և այլն:

Բիրատոնէութիւնը տարածելու և ժողովրդի մէջ այն ամբացնելու
նպատակով՝ Ներսէս կաթողիկոսը ձեռնարկում է մի շարք կուլտուրա-
կան հիմնարկութիւններ հաստատելու: Նա, ինչպէս վկայում է նշանաւոր
հայ պատմիչ Փաւստոս Բիւզանդը, հիմնում է դպրոցներ, վանքեր, իջե-
ւաններ, աղքատանոցներ, ապաստարաններ՝ ծերերի, հաշմոնդամների և
անաշխատունակների համար. բացւում են անկեղանոցներ, որտեղ խնամ-
ւում են անբուժելի ցոււով տառապողները, ինչպէս օրինակ՝ բորբոսները,

ընկնաւորները, խելագարները և այլն: Այս հիմնարկները պահելու համար անհրաժեշտ նիւթական միջոցները հայթայթուում էին եկեղեցական կալուածներէրից, ինչպէս նաեւ ժողովրդից հաւաքուած հարկերից:

Այդ հասարակական-կուլտուրական գործունէութեամբ և, որ գլխաւորն է, նիւթական հարստութեան կուտակումով հայ եկեղեցին ներսէս կաթողիկոսի օրով անագին ազդեցութիւն է ձեռք բերում և այդ ժամանակից սկսած՝ նա միշտ միջամտում է Հայաստանի պետական գործերին ու խոշոր քաղաքական դեր է խաղում:

Նախարարական ապստամբութիւններ Արշակ Բ.ի դէմ

Արշակ Բ.ի թագաւորութեան սկզբնական շրջանում Հայաստանում տիրող խաղաղութիւնը երկար չտեւեց: Չնայած Արշակը բարեկամական յարաբերութիւններ էր պահպանում Բիւզանդիայի ու Պարսկաստանի հետ, բայց և այնպէս վերջինիս թագաւոր Շապուհը չէր կարող հաշտուել այն քաղաքական դրութեան հետ, որ Հայաստանն անկախ էր և Պարսկաստանի գերիշխանութեան տակ չէր գտնուում: Հայաստանում նորից դուռեր ու գաղտնի հրահրումներ են սկսւում Պարսկաստանի կողմից: Միեւնոյն ժամանակ Շապուհ Բ.ը պատերազմ է սկսում (358 թ.) Հռոմի դէմ՝ Հայաստանն ու Միջագետքը գրաւելու համար:

Արշակ Բ.ն աշխատում էր Բիւզանդիայի ու Պարսկաստանի հետ բարեկամական յարաբերութիւններ պահպանել, որպէսզի կարողանայ ներքին միջոցառումներով ուժեղացնել թաւաղած պետականութիւնը: Այդ նպատակով նա աշխատում էր ամրացնել կենտրոնական իշխանութիւնը և ոչնչացնել նախարարների կենտրոնախոյս ձգտումները: Նոյն նպատակով նա փորձում է սահմանափակել հոգեւորականութեան քաղաքական դերը:

Արշակ Բ.ի այդ քաղաքականութեան դէմ մեծ դժգոհութիւն է առաջանում նախարարների մէջ. այդ դժգոհութիւնը գլխաւորում է Ներսէս կաթողիկոսը: Արշակը դիմում է խիստ միջոցների, որի հետեւանքով մի շարք նախարարներ ուստամբում են թագաւորի դէմ:

Արշակաւան

Արշակ Բ.ն իր նպատակների համար օգտագործում է շահագործող մասսաների թշնամական տրամադրութիւնը կալուածատէր-նախարարների դէմ: Մասիս լեռն հարաւ-արեւմտեան ստորոտում, մեծ առեւտրական ճանապարհի մօտ, նա հիմնում է մի քաղաք, որը և իր անունով կոչում Արեւակաւան: Յատուկ հրովարտելով նա խոստանում է ապաստան ու ազատութիւն տալ այն բոլոր դժգոհ տարրերին, որոնք հեռանալով իրենց բնակավայրերից, կը հաստատուեն Արշակաւանում: Կարճ միջոցում այդ քաղաքը մեծանալով՝ դառնում է մարդաշատ մի վայր: Արշակաւանի հիմնարկումով թագաւորը, իհարկէ, ոչ թէ նպատակ էր դրել պաշտպանել շահագործողների դատը, քանի որ ինքն էլ շահագործող էր, այլ, հիմնուելով այդ

դժգոհ մասսաների վրայ, զէնք ունենալ ըմբոստ նախարարների դէմ իր վարած պայքարում:

Արշակաւանի հիմնարկումն է՛լ աւելի է սրում նախարարների թշնամանքը դէպի թաղաւորը. ապստամբ նախարարներն իրենց միացեալ ռազմական ուժերով յարձակում են Արշակաւանի վրայ, բնակիչներն կոտորում և քաղաքը հիմնայատակ կործանում: Ապստամբ նախարարների դէմ կռուելու համար Արշակն անցնում է Վրաստան և, օգնական զօրք ստանալով, վերադառնում Հայաստան: Նա ճնշում է ապստամբութիւնը, ոչնչացնում է մի քանի նախարարական տներ և դրաւում նրանց հողերը: Առաջին հերթին նա ոչնչացնում է Կոմսարական նախարարական տունը: Այս ապստամբութեան հետեւանքով Մեհրուշան Արծրունի և Վահան Մամիկոնեան նախարարներն իրենց թիկնապահ զօրքերով փախչում են Պարսկաստան և, դաւաճանելով իրենց հայրենիքին՝ ծառայում են Շապուհ Բ.ին և պարսկական բանակն առաջնորդում Հայաստանի դէմ:

358 թ. սկսեալ ապրիլ - հոռմէական պատերազմը
Հայ-պարսկական պատերազմներ.
Արշակ Բ.ի մահը
դեռեւս շարունակւում էր: Վերջին ճակատամարտում Յուլիանոս կայսրն սպանւում է, և բանակի կողմից կայսր է ընտրւում Յովիանոս զօրավարը, որ մի վախկոտ և թուլամիտ անձնաւորութիւն էր: Սա, տեսնելով իր բանակի անաբեկութեւն ու լքուած տրոմագրութիւնը և վստահ չլինելով իր ուժերին, խաշտառակ հաշտութիւն է կնքում Շապուհի հետ (363 թ.): Ըստ այդ դաշնագրի՝ Անդրադրիսեան մարզերը վերադարձւում են Պարսկաստանին և, որ գլխաւորն է, հոռմէական կայսրութիւնը պարտաւորւում է չօգնել Հայաստանին, եթէ Պարսկաստանը պատերազմ վարի նրա դէմ: Այսպիսով, Շապուհ Բ.ը մեծ քաղաքական յաղթանակ է տանում, դուրս մղելով հոռմէական տիրապետութիւնը Միջագետքից և մեկուսացնելով Հայաստանը:

Յովիանոսի հետ կնքած դաշնագրի հետեւանքով Շապուհն այնուհետեւ իրեն ազատ է զգում, և հանգամանքներն էլ նպաստում են Հայաստանին տիրելու նպատակի իրագործմանը: Նախարարական ապստամբութիւններն ընդդէմ Արշակ Բ.ի, նախարարներից ոմանց՝ Պարսկաստանի կողմն անցնելու դաւաճանական քայլը, երկրի ներսում տիրող խառնաշփոթ վիճակը բուսական թուլացրել էին պետութեան դիմադրական ուժը: Բայց և այնպէս այնքան էլ հեշտ չէր գրաւել Հայաստանը, մանաւանդ որ հայ զօրքերի գլուխ էր կանգնած հայրենասէր, քաջ ռազմիկ և եռանդուն Վասակ Մամիկոնեան սպարապետը: Հայ ժողովուրդը թշնամութեամբ ու ատելութեամբ էր լցուած դէպի Պարսկաստանը և դաւաճան իշխանները, որոնք իրենց հետ բերելու էին ճնշում, հալածանք և հարկային կեղեքում: Ամբողջ չորս տարի տեւեց հայ-պարսկական պատերազմը և հայ ժողովրդի հերոսական դիմադրութիւնը, որի ընթացքում հայ զօրքերը, Վասակ Մա-

միկոնեանի հրամանատարութեամբ, մի քանի անգամ պարտութեան մատնեցին պարսկական բանակը:

Շապուհ Բ.ը չկարողանալով դէնքի ուժով տիրել Հայաստանին, դիմեց նեւք միջոցի: Նա ամէն հնարք գործադրեց Արշակ թագաւորին կեղծ բարեկամական միջոցներով խաբելու և դաւադրօրէն իր ձեռքը գցելու համար: Զանազան խոստումներ անելով՝ հայոց թագաւորին նա հրաւիրում էր իր մօտ, թէպէտ Արշակը միշտ խուսափում էր այդպիսի հրաւերներից: Սակայն, երբ Շապուհը թագաւորական երդումով հաւաստիացնում է նրան, և նախարարներից ոմանք էլ դրդում են նրան գնալ Շապուհի հետ տեսնուելու, Արշակը, հաւատալով խոստումներին՝ սպարապետ Վասակ Մամիկոնեանի ուղեկցութեամբ ճանապարհւում է պարսից թագաւորի մօտ: Շապուհը, հակառակ իր խոստումների ու երդման, հանդիսաւոր ճաշի ժամանակ ձերբակալում է հայ թագաւորին և սպարապետին: Վասակը մահուան է դատապարտւում, իսկ Արշակը բանտարկւում է Անյուշ բերդում, ուր և մեռնում է:

Հին ժողովրդական աւանդութիւնը վիպական գծերով է զարգարում Արշակ Բ.ի և նրա քաջ սպարապետ Վասակ Մամիկոնեանի ողբերգական վախճանը:

Արշակի բանտարկութիւնից յետոյ պարսկական զօրքերը, Մենուշտան Արծրունի ու Վահան Մամիկոնեան հայ դաւաճան նախարարների գլխաւորութեամբ, ներս են խուժում Հայաստան և ամէն տեղ աւեր ու ասպատակ սփռելով, քաղաքներ ու ամրոցներ պաշարելով, ձգտում են վերջնականապէս տիրել երկրին: Նրանք հալածում են հայկական կուլտուրան և փորձում են արմատացնել պարսկական մազդէական կրօնը: Ժողովրդական մասսաները, սակայն, շարունակում են կռուել օտար նուաճողների դէմ:

Արտագերս բերդը, որտեղ ամրացել էին հայ զօրքերը, Փառանձեմ թագուհին և թագաժառանգ Պապը, երկար ժամանակ դիմադրում է թշնամուն: Պապին յաջողւում է գաղտնի ճանապարհով բերդից դուրս գալ և անցնել Բիւզանդիա:

Պարսկաստանի ձգտումը՝ իրեն ենթարկել Հայաստանը, անշուշտ, վտանգաւոր էր բիւզանդական կայսրութեան համար, ուստի նա միջոցների է դիմում խափանելու Պարսկաստանի այդ նպատակը: Օգտուելով հանգամանքից, որ Արշակ Բ.ի թագաժառանգ Պապն իր մօտ է, Վաղէս կայսրը բիւզանդական օժանդակ զօրքի հետ նրան ետ է ուղարկում Հայաստան՝ միացնելու ուժերով պարսիկների դէմ գործելու համար: Այստեղ հայ ժողովուրդը համախմբւում է Պապի շուրջը: Հայ և բիւզանդական զօրքերը մի շարք յաղթական կռիւներից յետոյ գրաւում են Հայաստանը, և Պապը, երկրից դուրս վանելով պարսիկներին, ժառանգում է իր հօր գահը:

Թէեւ Շապուհ Բ.ը նորից պատերազմ է սկսում բիւզանդական կայս-

բութեան դէմ, բայց յաջողութիւն չի ունենում և չարաչար պարտւում է (371 թ.): Այս վերջին ճակատամարտից յետոյ Բիւզանդիայի և Պարսկաստանի միջեւ զինադադար է կնքւում:

Պապի վարած ֆողափականու- թիւնը

Պապի թագաւորութեան շրջանում (368—374) Հայաստանում մի առժամանակ տիրում է խաղաղութիւն, որը հնարաւորութիւն է տալիս ամրապնդելու երկրի քաղաքական դրութիւնը: Չնայած իր երիտասարդ հասակին՝ Պապը ցուցաբերում է պետական-վարչական ընդունակութիւններ. նրան մեծ չափով օգնում է Մուշեղ Մամիկոնեան սպարապետը: Մնալով բիւզանդական կայսրութեան դաշնակից՝ Պապը միաժամանակ ձգտում է անկախ ու ինքնուրոյն քաղաքականութիւն վարել իրար դէմ մրցող Բիւզանդիայի և Պարսկաստանի հանդէպ:

Պապ թագաւորն առաջին հերթին վերականգնում է Հայաստանի շինութարական ուժը, որը բոլորովին հիւժուել էր պարսիկների դէմ երկարատեւ պատերազմների մղելու հետեւանքով: Այնուհետեւ նա միջոցներ է ձեռք առնում Հայաստանի ծայրամասերում դեռ Արշակ Բ-ի ժամանակ սպստամբած նախարարութիւններն իր իշխանութեանը ենթարկելու համար: Այդ նպատակով սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնեանն արքունական գործով յարձակւում է սպստամբ նախարարների երկրների՝ Ադձնիքի, Մոփքի, Կորդուքի, Տմորիքի, Արցախի վրայ և նրանց նորից հպատակեցնում թագաւորին: Այսպիսով, Պապը կարողանում է խորտակել կենտրոնախոյս նախարարների ուժը և նրանց ենթարկել իր միահեծան իշխանութեանը:

Միեւնոյն նպատակով Պապ թագաւորը պայքար է սկսում նաեւ հայ եկեղեցականութեան դէմ, որը ներսէս կաթողիկոսի գլխաւորութեամբ միշտ միջամտում էր թագաւորի քաղաքական գործերին: Եկեղեցին իր հոգեւոր դասով լայնածաւալ կալուածների ու ահաբէն նիւթական հարստութիւնների տէր էր: Յենուելով իր անտեսական ուժի վրայ՝ նա հնարաւորութիւն էր ստանում դիմադրելու թագաւորի վարած քաղաքականութեանը: Ուստի, եկեղեցու անտեսական ու քաղաքական ուժը թուլացնելու նպատակով, Պապը ձեռնարկում է մի շարք միջոցառումների: Նա սահմանափակում է վանքերի թիւը, վերացնում է միաբանութիւնները, կրճատում է եկեղեցական պաշտօնեաների թիւն ու նրանց հողային եկամուտները, բռնադրուում է եկեղեցիների ու վանքերի կալուածների մի մասը և այլն:

Ճեղալական եփրդասակարգային պայքարի սրումը և Պապի սպանութիւնը

Պապի ինքնուրոյն ու համարձակ քաղաքականութիւնը և մանաւանդ նրա ուժեղ պայքարը հոգեւորականութեան և հակառակորդ նախարարների ձգտումների դէմ—դժգոհութիւն են առաջացնում նախարարների ու հոգեւորականութեան շարքերում: Թագաւորի դէմ ուղղուած այս թշնամական արամադրութիւնն է՝

աւելի է սրւում հետեւեալ հանգամանքների շնորհիւ. Պապի հետ արքեպիսկոպոս ընթրելուց յետոյ, Ներսէս կաթողիկոսը յանկարծակի մեռնում է: Մահուան պատճառը վերագրում են Պապին, որպէս թէ սա թունաւորել է նրան: Այս դէպքն այնքան ուժեղ ազդեցութիւն է ունենում, որ Պապի հաւատարիմ սպարապետ ու պետական շինարարութեան համագործակից Մուշեղ Մամիկոնեանը հեռանում է նրանից և միանում Բիւզանդիային: Բիւզանդիան այդ ժամանակ դժգոհ էր Պապից՝ նրա վարած ինքնուրոյն քաղաքականութեան համար: Նախարարներն ու բարձր հոգեւորականներ կայացուցիչները, տեսնելով իրենց ազդեցութեան և եկամուտների նուազումը՝ սկսում են դաւեր լարել և բանսարկութիւններ յերկրել երիտասարդ թագաւորի շուրջը: Գաղտնի կերպով անհիմն ամբաստանութիւններ են ուղարկում Բիւզանդիա, զրպարտելով Պապին որպէս անհաւատարիմ ու դաւաճան դաշնակցի, որ իբր թէ հակուել է Շապուհի կողմը: Այդ դաւադրական ամբաստանութիւնների ազդեցութեան տակ կասկածամիտ Վաղէս կայսրը որոշում է վերացնել նրան: Այդ մտադրութեամբ Վաղէսը գաղտնի կարգադրութիւն է ուղարկում Հայաստանի բիւզանդական կայսրի հրամանատար Տրայանոսին, որ խորամանկութեամբ կամ բռնութեամբ վերջ տայ Պապի գոյութեանը: Տրայանոսի հրաւերով Պապը միամտաբար ճաշկերոյթի է գնում նրա մօտ և խնջոյքի ժամանակ տմարդի ու նենգ կերպով սպանւում է:

Հայաստանի
Բաղաճական
գրութիւնը Դ.
դարի վերջին

Պապի սպանութիւնից յետոյ Հայաստանի թագաւորական իշխանութիւնը Բիւզանդիայի կողմից յանձնւում է Վարազդատին (374—377 թ. թ.), որ Արշակունիների տոհմից էր: Սրա կարճատեւ թագաւորութեան ժամանակաշրջանում չափազանց սրուեցին ներքին ու արտաքին հակասութիւնները, որոնք վտանգի էին ենթարկում Արշակունիների դինաստիայի իշխանութիւնը: Մուշեղ Մամիկոնեան սպարապետի գլխավորութեամբ մի շարք նախարարներ դժգոհ էին նոր թագաւորի պարսկասէր քաղաքականութիւնից և կողմնակից էին Բիւզանդիային: Մինչ թագաւորն ու նախարարներն զբաղւում էին ներքին պայքարով, որի ընթացքում սպանւում է Մուշեղ Մամիկոնեանը, Պարսկաստանը գաղտնի բանակցութիւններ է սկսում Բիւզանդիայի հետ՝ Հայաստանը երկու պետութիւնների միջեւ բաժանելու մասին: Սակայն Վաղէս կայսրը մերժում է այդ առաջարկը:

Վարազդատի և նախարարների միջեւ սրուած պայքարից օգտւում է Մանուէլ Մամիկոնեանը, որն ասանձնւում է սպարապետութեան պաշտօնը: Սա ադատմբելով Վարազդատի դէմ՝ կարողանում է գահընկէց անել նրան: Թագաւորական իշխանութիւնը պարսից թագաւորի համաձայնութեամբ անուանապէս յանձնւում է Պապի անչափահաս որդիներին՝ Արշակին ու Վաղարշակին, իսկ ինքը՝ Մանուէլ Մամիկոնեանը խնամակալ կոչւումով դառնում է երկրի փաստական պետը:

Մանուէլ Մամիկոնեանի մահից յետոյ պետութեան խնամակալութեան պաշտօնը վերանում է, և Հայաստանի թագաւոր է յայտարարուում Պապի մեծ որդի Արշակ Գ.ը (383—389 թ. թ.): Սա շարունակում է հռոմէասէր քաղաքականութիւնը, որով առիթ է տալիս պարսկական օրինակաւոր ունեցող հայ նախարարներին դիմելու Շապուհ Գ. թագաւորին (383—388 թուականներին) և խնդրելու գահից հեռացնել Արշակ Գ.ին ու նրա փոխարէն նոր թագաւոր նշանակել: Շապուհն օգտուելով այս առիթից՝ Հայաստանի թագաւոր է նշանակում Խոսրով Գ.ին (386—391 թ. թ.), որ դարձեալ Արշակունիներից էր: Երբ Խոսրով Գ.ը մտնում է Հայաստան, Արշակ Գ.ը, չկարողանալով նրան դիմադրել, իրեն կողմնակից նախարարներից շատերի հետ քաշուում է Հայաստանի արեւմտեան մասը, Եկեղեաց գաւառը, որտեղ հռոմէական ուղեցնութիւնն ուժեղ էր: Այսպիսով, Հայաստանում միաժամանակ հանդէս են գալիս երկու թագաւորներ: Այդ բոլորի հետեւանքով Արշակունեաց Հայաստանը ծոյր աստիճան թուլանում և խաղալիք է դառնում երկու մեծ պետութիւնների ձեռքին:

Հայաստանի բաժանումը

Վաղէսին յաջորդեց Թէոդոս կայսրը. նա չէր հանդուրժում Պարսկաստանի միջամտութիւնը Հայաստանի գործերին, ուստի զօրք է ուղարկում իրեն կողմնակից Արշակ Գ.ին պաշտպանելու համար: Պարսկաստանն էլ

պատրաստութիւն է տեսնում զէնքով օգնելու իր կողմից նշանակուած Խոսրով Գ. թագաւորին: Սակայն այդ երկու պետութիւնների միջեւ գործը կռուի չի հասնում, այլ նրանք բանակցութիւններ են սկսում Հայաստանն իրենց մէջ բաժանելու: Այդ միտքը, որ յղացել էր Շապուհ Բ.ը, այժմ նորից առաջ է քաշում նրա թոռ Շապուհ Գ.ը: Բիւզանդիոսն ընդունում է Պարսկաստանի առաջարկը՝ Հայաստանը բաժանել երկու պետութիւնների միջեւ: 387 թ. նրանց միջեւ դաշնագիր է կնքում, որի համաձայն՝ Հայաստանի ամբողջ տերիտորիայի $\frac{2}{5}$ մասը, արեւելեան բաժինը, անցնում է Պարսկաստանի, իսկ $\frac{1}{5}$ մասը, արեւմտեանը՝ Բիւզանդիային. սահման է ընդունւում Կարին—Նփրկերտ—Մծրին գիծը:

4. ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՌՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Հայաստանի բազմակից դուրիւնը բա- ժանումից յետոյ

Բիւզանդիայի և Պարսկաստանի միջեւ բաժանուելուց յետոյ, Հայաստանը մի առժամանակ շարունակում են կառավարել Արշակ Գ. և Խոսրով Գ. թագաւորները: Այդ բաժանումով հայ ժողովրդի գրութիւնն աւելի է վատթարանում: Երկրի այդ բաժանումը թուլացնում է հայ ժողովրդի ազգային միասնականութիւնն ու համագործակցութիւնը:

Միեւնոյն ժամանակ Հայաստանի քաղաքական այդ բաժանումը չնպաստեց վերացնելու հայ ազնուականութեան ներդասակարգային հակասութիւն-

ները, ներքին այդ երկպառակութիւնը հասնում է այն աստիճանին, որ Արշակ Գ.ը պատերազմ է յայտարարում խոսրովին։ Այս պատերազմում Արշակը պարտուելով՝ ստիպուած է լինում քաշուել Եկեղեցաց գաւառը, որտեղ կարճ ժամանակից յետոյ մեռնում է (389 թ.)։

Արշակ Գ.ի մահից յետոյ Արեւմտեան Հայաստանը վարչականօրէն միացւում է կայսրութեանը և այնուհետեւ կառավարւում է կայսրի կողմից նշանակուած տեղակալով, որ կոչւում էր կոմես։ Այսպիսով, վերջ է տրւում Արշակունիների թագաւորութեանն Արեւմտեան Հայաստանում։

Արեւելեան Հայաստանի դուրսիւնը

Սասանեաններն զգոյշ քաղաքականութիւն էին վարում Արեւելեան Հայաստանում, որի հետեւում քով դեռեւս մօտ կէս դար շարունակում է գոյութիւն ունենալ Արշակունիների դինաստիան։ Արեւելեան Հայաստանը հնուց ի վեր եղել էր հայ ժողովրդի քաղաքական և կուլտուրական կենտրոնը, ազգային զարգացման բուն հայրենիքը։ Ուստի հայ ժողովրդի լաւագոյն ներկայացուցիչների ձգտումն էր՝ ամէն կերպ պահպանել Արեւելեան Հայաստանի քաղաքական գոյութիւնը, մանաւանդ, երբ Արեւմտեան Հայաստանը, զրկուելով ազգային քաղաքական իշխանութիւնից, բռնի միացուել էր բիւզանդական կայսրութեանը։

Արեւմտեան Հայաստանի քաղաքական վիճակի այդ խիստ փոփոխութիւնը մեծ հրաթափութիւն է առաջացնում յունական բաժնի նախարարների և այնտեղ գաղթած ուրիշ հայ նախարարների մէջ։ Դժգոհելով բիւզանդական նենգ քաղաքականութիւնից, այդ նախարարների մեծ մասը, նախապէս ստանալով խոսրով Գ.ի համաձայնութիւնը՝ վերադառնում է Արեւելեան Հայաստան։ Այսպիսով, խոսրով Գ.ի ազդեցութիւնն ու քաղաքական դիրքն զգալիօրէն ուժեղանում են։ Այնուհետեւ խոսրով Գ.ը փորձում է բանակցութիւններ վարել Բիւզանդիայի հետ՝ Արեւմտեան Հայաստանի կառավարութիւնն իրեն յանձնելու, խոստանալով կայսրին հաւատարիմ լինել և հարկ վճարել։ Այդ քաղաքականութեամբ խոսրովը նպատակ ունէր վերականգնել միասնական Հայաստանը, մի հանգամանք, որ չէր համապատասխանում Շապուհ Գ.ի քաղաքականութեանը։ Վերջինս տեղեկանալով խոսրով թագաւորի քաղաքական այդ ձգտումների մասին, նրան հրաւիրում է Պարսկաստան և զրկելով թագաւորական իշխանութիւնից, արգելում է նրան վերադառնալ Հայաստան և հայոց թագաւոր է նշանակում խոսրովի եղբայր Վառդապուհին։ Վառդապուհի թագաւորութեան շրջանում (391—414 թ. թ.) Արեւելեան Հայաստանը գրեթէ 25 տարի շարունակ հանգիստ վիճակում էր գտնուում։ Հէնց այս շրջանում ստեղծւում են հայկական տառերը։ Այդ հանգամանքը մեծ չափով նպաստում է ազգային կուլտուրայի զարգացմանը։

Արշակունի
թագաւորութեան
վերացումը
Արեւելեան
Հայաստանում

Վաւաճապում է թագաւորի մահից յետոյ Սասանեան Յուդ-
կերտ Ա. թագաւորը խորով Գ.ին թոյլ է տալիս վե-
րադառնալ Հայաստան և նորից ստանձնել թագաւորա-
կան իշխանութիւնը: Խորովը միայն ութ ամիս թա-
գաւորելուց յետոյ մեռնում է: Ետեւորտ Ա.ը, այլեւս
չվստահանալով Արշակունիներին, խորովի մահից յե-
տոյ Հայաստանի թագաւոր է նշանակում իր որդի Շապուհին:

Շապուհը, սակայն, Հայաստանում թագաւորեց միայն 4 տարի (416—419 թ. թ.): Նա չկարողացաւ ամրացնել իր իշխանութիւնը Հայաստա-
նում: Հայ նախարարներն արհամարհանքով ու թշնամանքով էին վերա-
բերում դէպի նոր թագաւորը, մանաւանդ որ նա մի ապիկար և թուլա-
մորթ մարդ էր: Շապուհը հօր մահուան պատճառով չուտով ստիպուած ե-
ղաւ հեռանալ Հայաստանից՝ պարսից գահը ժառանգելու համար: Սակայն
նա սպանւում է պալատական դաւադիրների ձեռքով: Պարսկաստանում
թագաւորում է Յազկերտ Ա.ի միւս որդին՝ Վաւա Ե.ը: Գահի շուրջը
տեղի ունեցած խռովութեան միջոցին հայերն ապստամբում և իրենց
երկրից դուրս են քլում պարսկական զօրքը, սպանելով նրա հրամանա-
տարին: Վաւա Ե.ն ստիպուած է լինում զիջել ու հաշտուել հայ նախա-
րարների հետ: Հայաստանի թագաւոր է նշանակւում Վաւաճապունի որդի
Արտաշէս Դ.ը (423—429 թ. թ.), որը յայտնի է նաեւ Արտաշիր անու-
նով:

Վաւա Ե.ը, ժամանակաւորապէս հաշտուելով Հայաստանի թագաւո-
րութեան գոյութեան հետ, ներքուստ ձգտում էր իրականացնելու իր
նախորդների քաղաքական նպատակները, այն է՝ վերացնել Արշակունի-
ների դինաստիան և Հայաստանը միաձուլել Պարսկաստանի հետ: Այդ ուղ-
ղութեամբ նա սկսում է գործադրել պարսկական վաղեմի նենգ դիւանա-
գիտական միջոցները: Հայ նախարարների մէջ նա թշնամանք է հրահրում
Արտաշէս թագաւորի նկատմամբ: Պարսից արքայի խարդաւանքներին ա-
ռատ նիւթ էր տալիս և ինքը՝ երիտասարդ Արտաշէսը, որ անփորձ և
անընդունակ լինելով երկիրը կառավարելու՝ աւելի շատ անձնատուր էր
լինում խախտանքների ու թեթեւամիտ կեանքի: Արտաշէսից դժգոհ հայ
նախարարները դիմում են Վաւա թագաւորին և, մի շարք մեղադրանք-
ներ բարդելով Արտաշէսի վրայ, պահանջում են նրան հեռացնել գահից:
Սասանեան արքան էլ հէնց այդ բանին էր սպասում: Նա իր մօտ կանչե-
լով Արտաշէս թագաւորին, զրկում է նրան թագաւորական իշխանու-
թիւնից և Հայաստանում այլեւս ոչ ոքի թագաւոր չի նշանակում:

Այսպիսով, վերջնականապէս վերացւում է Արշակունիների դինաս-
տիան, կործանւում է հայ թագաւորութիւնը, և Արեւելեան Հայաստանը
միացւում է Պարսկաստանին: Արեւելեան Հայաստանը դառնում է պարս-
կական իշխանութեան հպատակ մի երկրամաս, որը շարունակում է կա-
ռավարուել Սասանեան արքաների կողմից նշանակուած մարզպաններով:

**Հայ Ճեղղալ-
կանգութիւնը**

Արշակունիների ժամանակ Հայաստանում աւելի են խորանում ֆեոդալական յարաբերութիւնները: Այդ շրջանում արդէն հասարակութիւնը բաժանւում էր երկու դասակարգի՝ ազասների և անազասների: Ազատների մէջ մտնում էին ազնուականները և հոգեւորականները, իսկ անազատների մէջ՝ գիւղացիներն ու քաղաքային բնակչութիւնը: Իշխող դասակարգի ազնուական վերնախաւին պատկանող ֆեոդալները կոչւում էին նախարարներ, ուստի Հայաստանի քաղաքական ու սոցիալական կառուցումածքը, որ ֆեոդալական էր, սովորաբար անուանւում է նախարարական: Նախարար բառը նշանակում է նահանգի, երկրի պետ, տէր: Նախարարական տոնձը գլխաւորողը կոչւում էր նահապետ կամ ճանուհեք, իսկ տոհմի միւս անդամները կոչւում էին սեպուհ:

Շահագործող գիւղացին կոչւում էր ժնակամ:

Հայ ազնուականութիւնը, որ Արտաշիսեան թագաւորութեան ժամանակաշրջանում գտնւում էր իր կազմաւորման պրոցեսում, հետզհետէ լայնածաւալ հողեր է ձեռք բերում և Արշակունիների թագաւորութեան ժամանակ վերջնականապէս ձեւաւորւում է որպէս նախարարական դասակարգ: Այդ ֆեոդալ-նախարարական հասարակութեան սոցիալ-տնտեսական յարաբերութիւնների վրայ էլ հիմնուած էր հայ պետականութիւնը:

Ամէն մի նախարար իրեն պատկանած տերիտորիայի իշխանն էր, կամ, ինչպէս հին հայ պատմագրութեան մէջ է ասւում, իր երկրի «տէրն» էր: Նրա իշխանութիւնը տարածւում էր իր գաւառի ներքին քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական յարաբերութիւնների վրայ: Նա ունէր իր սեփական զօրքը, դատ էր տեսնում և ներքին իրաւական կարգեր սահմանում: Նա տուրքեր ու հարկեր էր հաւաքում հպատակ բնակչութիւնից և արտատնտեսական ճնշման միջոցով շահագործում էր գիւղացիութեան աշխատանքը: Գիւղացիները ֆեոդալի համար կատարում էին երկու տեսակ պարտականութիւն: Առաջինը, որ ծագումով աւելի հին է, կոռն էր, այն է՝ շաքարթուայ որոշ օրեր աշխատել կալուածատէր նախարարի տնտեսութիւններում: Դա աւսասապարհ հարկ էր: Երկրորդը բահրան էր, այն է՝ կալուածատէր նախարարին գիւղացին վճարում էր իր անհատական տնտեսութեան արտադրանքի որոշ մասը, սովորաբար մէկ տասերորդը, բայց շատ անգամ՝ է՛լ աւելի: Սա արդիւնավետ հարկ էր: Բացի դրանից՝ կային նաեւ պարհակներ, այն է՝ ըստ պահանջի կատարել ձրի պարտադիր աշխատանք հասարակական զանազան շինարարութիւնների վրայ, օրինակ՝ ճանապարհների, կամուրջների, ամրոցների, քաղաքի պարիսպների, ջրանցքների կառուցման, անտառների տնկելու աշխատանքներում և այլն:

2 1000 77

3. Հայաստանն Արաաշխեսան դիմաստիայի վերջին շրջանում 53—57

Արտաւազդ Բ.—53, Կրասոսի արշաւանքը—53, Անտոնիոսի արշաւանքը—55, Արտաշէս Բ.—56, Արտաշխեսան դինաստիայի անկումը—56:

4. Հայաստանի սօցիալ-ամանսական դրօքիւնն Արաաշխեսան քաղաւորօքնան ժամանակաշրջանում 57—58

Տիրապետող դասակարգ—57, շահագործուող դասակարգ—57, առեւտուր եւ քաղաքներ—58:

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ — ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐԵԱԿՈՒՆԵՆԵՐԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ԵՐՁԱՆՈՒՄ 59—97

1. Արշակունիների քաղաւորօքնան հիմնումը 59—64

Հայաստանը հռոմ-պարթեւական մրցութեան առարկայ—59, Տրդատը եւ Կորբուլոնի արշաւանքը—60, Պետոսի արշաւանքը—61, Ռանդէայի դաշնադրութիւնը—62, Տրդատը Հռոմում—62, Արշակունիների դինաստիայի հիմնումը Հայաստանում եւ Տրդատ Ա.—63:

2. Հայաստանը Բ. եւ Գ. դարերում 65—72

Տրայանոսի արշաւանքը—65, Հայաստանի քաղաքական վերականգնումը—65, Կարակալա կայսրի արշաւանքը—66, Պարթեւական դինաստիայի անկումը եւ Սասանեանները—67, Հայաստանը Սասանեանի իշխանութեան տակ—68, Հայաստանի ազատագրումը—69, քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան—69, Միլանի հրովարտակը եւ Բիւզանդիան—71, Տրդատ Գ.ի դաշնադրութիւնը Բիւզանդիայի հետ—72:

3. Հայաստանը Գ. դարում 72—81

Խոսրով Բ. Կոստակ եւ Շապուհ Բ.—72, Տիրանի թաղաւորութիւնը—73, Արշակունիների պետութեան ներքին հակասութիւնները—74, Արշակ Բ.ի թաղաւորութեան սկզբնական շրջանը—75, Աշտիշատի ժողովը եւ եկեղեցու ազդեցութեան ուժեղանալը—75, Նախարարական ապստամբութիւններ Արշակ Բ.ի դէմ—76, Արշակաւան—76, հայ-պարսկական պատերազմներ. Արշակ Բ.ի մահը—77, պարսիկների անյաջողութիւնը—78, Պապի վարած քաղաքականութիւնը—79, Ֆէոդալական ներգասակարգային պայքարի սրումը եւ Պապի սպանութիւնը—79, Հայաստանի քաղաքական դրութիւնը Գ. դարի վերջին—80, Հայաստանի բաժանումը—81:

4. Արշակունիների քաղաւորօքնան անկումը 81—83

Հայաստանի քաղաքական դրութիւնը բաժանումից յետոյ—81, Արեւելեան Հայաստանի դրութիւնը—82, Արշակունի թաղաւորութեան վերացումը Արեւելեան Հայաստանում—83:

5. Հայաստանի սօցիալ-ամանսական դրօքիւնն Արշակունիների շրջանում 84—90

Հայ ֆէոդալականութիւնը—84, հողատիրութիւն—85, ֆէոդալական ծառայութիւն—85, ֆէոդալական երարխիա—86, զործակալութիւն—87, շահագործուող դասակարգը—88, առեւտուր—88, արհեստներ—89, քաղաքներ—90:

6. Կուլտուրա 91—97

Նախաքրիստոնէական կուլտուրան—91, Ճարտարապետութիւն եւ քանդակագործութիւն—91, ժողովրդական բանահիւսութիւն—93, գողթան երգիչներ եւ գուսաններ—94, թատերական խաղեր—95, հայ հեթանոսական կրօնը—95:

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0465527

A ii
83884

Ստամբուլ համար դիմել՝
Թ. ՄԷՔԷՐԵԱՆԻ,
30 Ֆուս Ա. Պողոսյ,
Գահիրէ:

